

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ЎЗБЕКИСТОН ДАВЛАТ ЖАҲОН ТИЛЛАРИ УНИВЕРСИТЕТИ

ХАЛҚАРО ЖУРНАЛИСТИКА ФАКУЛЬТЕТИ

ЖУРНАЛИСТИКА НАЗАРИЯСИ, АМАЛИЁТИ ВА ТАРИХИ
КАФЕДРАСИ

АЛИМОВА ДУРДОНА ИСОМИДДИНОВНАНИНГ

**“ЖУРНАЛИСТ ТЕКШИРУВИДА АХБОРОТ БИЛАН
ИШЛАШНИНГ ПСИХОЛОГИК ЖИҲАТЛАРИ
 (“Хуррият” ва “Совершенно секретно” газеталарининг 2010 - 2011
йиллардаги сонлари мисолида)”**

МАВЗУИДА 5320400 – ХАЛҚАРО ЖУРНАЛИСТИКА БЎЙИЧА МАГИСТР
ДАРАЖАСИНИ ОЛИШ УЧУН

МАГИСТРЛИК ДИССЕРТАЦИЯСИ

Илмий раҳбар:

филология фанлари номзоди
Назира Тошпўлатова

Расмий тақризчилар:

Ташқи тақризчи - Ўзбекистон Миллий
Университети аспиранти **Собиржон Ёқубов**

Ички тақризчи – Халқаро журналистика
факультети профессори **Хуршид Дўстмуҳаммад**

Тошкент – 2011

Ҳимояга рухсат этилди:

Факультет декани: _____ А. Нурматов
Кафедра мудири: _____ Н. Тошпўлатова
Илмий раҳбар: _____ Н. Тошпўлатова
Ташқи тақризчи: _____ С.Ёқубов
Ички тақризчи: _____ Х.Дўстмуҳаммад

МАГИСТРЛИК ДИССЕРТАЦИЯСИ

МАВЗУ: “Журналист текширувида ахборот билан ишлашнинг психологик жиҳатлари (“Хуррият” ва “Совершенно секретно” газеталарининг 2010 - 2011 йиллардаги сонлари мисолида)”.

ДАК қарори: ўзбек гуруҳи магистранти
Алимова Дурдонанинг

магистрлик диссертацияси “-----“ га баҳолансин.
“-----“ ----- 2011 йил

ДАК раиси:

ДАК котиби:

**Ўзбекистон Давлат жаҳон тиллари университети Халқаро
журналистика факультети магистранти Дурдона Алимованинг
«Журналист текширувида ахборот билан ишлашнинг психологик
жиҳатлари (“Хуррият” ва “Совершенно секретно”
газеталарининг 2010-2011 йиллардаги сонлари мисолида)»
мавзуидаги магистрлик диссертациясига**

ТАВСИЯНОМА

Тадқиқот иши маълум режа асосида ёзилган бўлиб, унинг методологик тузилиши ҳозирги давр талабида ишлаб чиқилган. Магистрлик диссертациясини ёзишга қўйиладиган талаб тадқиқот ишида тўлиқ ўз аксини топган. Ушбу тадқиқот ишига раҳбарлик қилишда тадқиқотчининг мавзунини ёритиш жараёнида белгилаб олган мақсад ва вазифалари айнан шу муаммони журналистик нуқтаи назардан ўрганиб чиқишга қаратилганлигига ишонч ҳосил қилиш мумкин.

Илмий тадқиқот ишидаги янгилик журналистикага оид манбалардаги янги фактлар ва маълумотлар билан бойитилган. Муаммонинг назарий ва амалий аҳамияти қайси йўналишга тегишли эканлиги тадқиқот ишида тўлиқ кўрсатиб берилган.

Тадқиқот иши мазмун ва моҳиятига қараб бобларга бўлинган ва етарлича таҳлил этилган. Шунингдек, назариядаги билимлар амалиётга тадбиқ этилганлиги ишда ўз аксини топган.

Тадқиқотчи манбалардан фойдаланишда ўз мавзусига тегишли бўлган кўплаб адабиётлардан, хусусан хорижий тиллардаги манбалардан фойдаланган. Тадқиқот ишида фикрлар орасидаги боғлиқлик мавжуд.

Магистратура диссертацияси тузилиши бўйича Давлат аттестацияси комиссияси талабига тўлиқ жавоб беради ва халқаро журналистика магистри даражасини олиш учун ҳимояга тавсия этаман.

Илмий раҳбар:

Н.Қ.Тошпўлатова

**Халқаро журналистика факультети талабаси Алимова Дурдона
Исомиддиновнанинг «Журналист текширувида ахборот билан
ишлашнинг психологик жиҳатлари (“Хуррият” ва “Совершенно
секретно” газеталарининг 2010-2011 йиллардаги сонлари
мисолида)» мавзуидаги магистрлик диссертациясига**

ТАҚРИЗ

“Журналист текшируви” тушунчаси гарчи жаҳон журналистикасида илгаритдан мавжуд эса-да, у мамлакатимизга мустақиллик йилларида кириб келди ва таъкидлаш керакки, жамоатчилик орасида жуда кенг оммалашди. Бу бежиз эмас эди. Зеро, журналист текшируви матбуотни, матбуот сўзини эркинлаштиришнинг муҳим омилларидан ҳисобланади. Шу боисдан ҳам унга бағишланган назарий тадқиқотлар ҳам, амалий чиқишлар ҳам мутахассислар орасида ҳамиша диққат-эътиборни тортади. Бир сўз билан айтганда, диссертант ниҳоятда долзарб ва муҳим мавзунини тадқиқ объект сифатида танлаган ва мазкур жанрга тааллуқли кўп маълумот ва фактларни тўплашга эришган.

Журналист текширувининг жанр ёки мустақил жанр эмаслиги теъарағидаги баҳсли қарашлар ҳам тадқиқотчининг назаридан четда қолмаган. “Хуррият” ва “Совершенно секретно” газеталари материалларини қиёсий ўрганиш, бир қарашда эришдек туюлади. Чунки, Россияда чоп этиладиган нашр мутлақо ўзга муҳитда, ўзгача шароитда яшаб, ижод қилаётган журналистлар минбари ҳисобланади, қолаверса, “Совершенно секретно”нинг йўналиши журналист текшируви руҳидан келиб чиқиб белгиланган. “Хуррият” эса нисбатан мавзу қамрови, кўлами бирмунча кенг ва айниқса,

журналист текширувига ихтисослашган эмас. Шунга қармай, объектни бу тарзда танлашни муаллифнинг жасорати, деб баҳоламоғимиз керак, мана шу жасорат мавзуга доир масалаларни кўндаланг қўйишда, таҳлилга тортишда ва хулосалар чиқаришда ҳам яққол кўзга ташланади.

Илмий ишнинг ҳар иккала боби ва олти фаслида мавзунинг энг нозик ва “кўзга ташланмас” психологик омиллари, жиҳатларини таҳлил этишга ҳаракат қилинган. Яъни: журналист олдига қўйиладиган талабларнинг психологик шартлари, журналист маҳорати мезонлари, журналист текширувига ўхшаш жанрлар, шунингдек, журналист текшируви жараёнида аудиторияга кўрсатиладиган таъсир психологияси масалалари қамраб олинган. Кези келганда, муаллифнинг баҳсга киришиши, ўз мулоҳазаларини дадил баён этишлари таҳсинга сазовор.

Диссертация юзасидан айрим мулоҳазаларни ҳам айтиш мумкин. Чунончи, журналист текширувига доир илмий адабиётлар, матбуот чиқишлари анчагина кенг, мазкур ишда улар тўла қамраб олинмаган, жанрга доир баҳсли ҳолатлар хусусида системали равишда, эҳтимол, бир фаслда фикр юритилганида, маъқул йўл тутилган бўлур эди.

Булардан қатъий назар, диссертация иши Давлат Аттестацияси Комиссияси талабларига жавоб беради, уни юқори баҳога лойиқ деб ҳисоблайман.

Хуршид Дўстмуҳаммад,
“Аудиовизуал журналистика ва оммавий коммуникация”
кафедраси мудири, филология фанлари доктори.

Мундарижа

Кириш.....	2 – 8
------------	-------

I боб. Журналист текширувида журналист психологияси

1.1. Текширув олиб боришда журналистга қўйиладиган психологик талаблар.....	9 – 16
1.2. Журналист текширувига ўхшаш жанрлар, уларнинг матбуотда акс этиши	17 – 28
1.3. Текширув олиб боровчи журналистнинг профессионал маҳорати	

II боб. Журналист текширувида аудитория психологияси

2.1. Жамиятдаги муаммоларни ёритишда журналист текширувининг аудиторияга кўрсатадиган психологик таъсири	40 – 60
2.2. Ноодатий усуллар билан ахборот олишда журналист психологияси	61 – 70
2.3. Журналист текширувига бугунги кундаги муносабат, юзага келган вазиятнинг сабаб ва оқибатлари	71 – 75

Хулоса	76 – 80
--------------	---------

Адабиётлар рўйхати	81 – 84
--------------------------	---------

Кириш

Ахборот етказиш, жамоатчилик фикрини шакллантириш, муаммоларни кўтариб чиқиб, ечимининг топилишига ёрдам бериш вазифаси бўлган оммавий ахборот воситалари жамиятда том маънодаги тўртинчи ҳокимият ҳисобланади. Президентимиз Ислон Абдуғаниевич Каримов таъкидлаганидек, “Ҳозирги вақтда оммавий ахборот воситаларининг вазифалари ҳам, улар олдида қўйиладиган талаблар ҳам кўп. Лекин энг муҳими – ҳаёт ҳақиқатини тўлақонли акс эттиришдан иборат. Чунки ҳақиқатни ёритиш журналистиканинг ўзгармас ва доимий талаби бўлиб келган ва шундай бўлиб қолиши зарур. Айни пайтда матбуот ва эфир орқали ҳақиқатни ёритиш, одамларга етказиш ҳар қайси журналистнинг билим ва тажрибаси, унинг профессионал маҳорати, фуқаролик позициясига боғлиқ эканлигини унутмаслик лозим”¹.

Дарҳақиқат, журналистнинг бош вазифаси ҳақиқатни кўрсатиб бериш. Текширув олиб боровчи журналистлар эса асосан ноқонунийликни фош этувчи, иллатларни кўрсатиб берувчи, жамиятга зарар келтирувчи муаммоли мавзулар устида ишлайдилар.

Оммавий ахборот воситалари мамлакатда юз бераётган жараёнларга турлича қарашларни эркин ва холис ифодалашга қодир бўлиши, фуқаролик жамиятини қуришда фаол иштирок этиши лозим. Бу оммавий ахборот воситалари, хусусан, матбуотда чоп этилаётган журналист текширувларида ҳам намоён бўлади. Долзарб муаммони кўтариб, ечимдаги таклифни тақдим этган материал газетага муштарийларни жалб этишда етакчи омил бўлиб хизмат қилади. Бу газета ададининг ошиши,

¹ Каримов И.А.. Энг асосий мезон – ҳаёт ҳақиқатини акс эттириш. Т.: Ўзбекистон, 2009. Б.10.

аудиториясининг кенгайиши, нашрнинг қўлма-қўл бўлишидек самарали натижани беради. Журналистик текширувларни чоп этишга яхши эътибор берган нашр вақт ўтиши билан аудитория ишончини қозониб, улар олдида ўз имижини яратади. Халқ муаммолари ечимини улардан кутадиган, журналистикага умид, ишонч ва ҳурмат билан қарайдиган бўлади. Зеро, бу ҳар бир оммавий ахборот воситасининг бош мақсади ва кутадиган натижасидир.

Охирги ўн йилликда жаҳон журналистикаси назарияси ўз концепциясини бир мунча ўзгартирди. Журналистика замондан келиб чиқиб айтилган “жамоавий тарғиботчи”, “ташвиқотчи”, “ташкилотчи” мақомларидан “тўртинчи ҳокимият”гача етиб келди. Журналистика ривожлангани сари социология, имижология соҳаларига яқинлаша борди. Ахборот асрида ахборот урушларининг асосий иштирокчиси ҳам оммавий ахборот воситасига айланди.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ва Сенатининг 2010 йил 12 ноябрдаги қўшма мажлисида Ўзбекистон Республикаси Президенти И.Каримовнинг “Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси” мавзуидаги маърузасида қайд этилганидек, бугун биз демократик жараёнларни чуқурлаштириш, аҳолининг сиёсий фаоллигини ошириш, фуқароларнинг мамлакатимиз сиёсий ва ижтимоий ҳаётидаги амалий иштироки ҳақида сўз юритар эканмиз, албатта, ахборот эркинлигини таъминламасдан, оммавий ахборот воситаларини одамлар ўз фикр ва ғояларини, содир бўлаётган воқеаларга ўз муносабати ва позициясини эркин ифода этадиган минбарга айлантирмасдан туриб, бу мақсадларга эришиб бўлмаслигини яхши тасаввур этамиз¹.

¹ “Адолат” газетаси, 2010 йил, 19 ноябрь, 48-сон.

Мавзунинг долзарблиги. Ўзбекистон мустақилликка эришгандан сўнг сўз ва матбуот эркинлиги инсоннинг бошқа асосий ҳуқуқлари қатори ўзининг конституциявий кафолатини топди. ОАВ фаолиятига доир бир қатор қонунлар ва ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилинди. Ўзбекистон Республикасининг “Оммавий ахборот воситалари тўғрисида”, “Журналистлик фаолиятини ҳимоя қилиш тўғрисида”, “Ахборот эркинлиги принциплари ва кафолатлари тўғрисида”, “Муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар тўғрисида”, “Реклама тўғрисида”, “Ноширлик фаолияти тўғрисида” сингари қонунлар бевосита ОАВ фаолиятига тегишлидир.

Аммо шундай вазиятлар бўладики, уни на қонунчилик меъёрлари, на миллий мезонлар ҳал эта олади. Ҳар қандай жараёнларда баъзан турли меъёрлар, тартиб-қоидаларни тан олмайдиган, инсоннинг ақли ва одобига бўйсунмайдиган омиллар орқали турли йўсиндаги муаммолар, чигалликлар юзага келадик, уларни юқорида таъкидланган қонунлар доирасига “сиғдириб” бўлмайди. Зеро, ҳаёт манзаралари ҳар қандай қонун ҳужжатларидан кенгдир. Жумладан, инсон психологияси билан боғлиқ масалалар ғоятда мураккаблиги билан ўзига хос. Ҳар соҳанинг ўз табиати бўлгани сингари журналистиканинг ҳам психологияси мавжуд. Бунда ОАВнинг аудитория билан муносабатлари, шунингдек, журналистнинг ўзи фаолият кўрсатадиган таҳририят билан, ўз қаҳрамони билан бўладиган муносабатлари унинг жамиятдаги мақомини, мавқеини таъминлаш, уларда муҳим аҳамият касб этади. Биргина журналист материалининг асоси бўлган ахборот билан ишлашнинг психологик жиҳатлари ўзига хос. Ахборот олишдаги турли вазиятлар, ҳодисалар ҳам унинг психологик табиатига тааллуқли.

Магистрлик диссертациясида асосий эътибор журналист текширувида ахборот олишнинг турли усуллари, фаолиятнинг қонуний кафолати ҳамда ҳуқуқий ҳужжатларда акс этмаган жиҳатлар, иш

жараёнида журналист ва аудиториянинг психологик жиҳатларига қаратилади.

Оммавий ахборот воситалари мамлакатда юз бераётган жараёнларга турлича қарашларни эркин ва холис ифодалашга қодир бўлиши, фуқаролик жамиятини қуришда фаол иштирок этиши лозим. Бунда журналист маҳорати, ахборот олиш, таҳлил қилиш, қайта ишлаш ва етказишнинг замонавий усулларида фойдаланиш муҳим аҳамият касб этгани ҳам магистрлик диссертацияси мавзусининг долзарблигини тасдиқлайди.

Магистрлик диссертациясининг илмий янгилиги шундаки, журналист текшируви шу пайтгача журналистика назариясининг битта жанри сифатида ўрганилган. Аммо унда ахборот олиш усуллари, журналистнинг ахборот билан ишлашдаги психологияси узвий ҳолда ўрганилмаган. Ахборот олиш муаммолари, бу йўлда журналистнинг қонуний ёки ноқонуний хатти-ҳаракатлари, фактларни қабул қилишда аудитория психологияси тадқиқ қилинмаган. Магистрлик диссертациясида мазкур омиллар алоҳида ўрганилади. Зеро, бир қатор назариётчилар томонидан бу жиҳатнинг тадқиқот даражасида ўрганилиши тақлифи этилган. Жумладан, профессор Хуршид Дўстмуҳаммад томонидан журналист текшируви чоғида журналистнинг психологиясида кечадиган руҳий ҳолатлар ва унинг бевосита фаолиятга таъсири муаммоси махсус тадқиқ этилса, ниҳоятда жиддий, зарур ва қизиқарли хулосалар, ечимлар топилган бўлар эди, деб таъкидланган¹.

Иккинчидан, мазкур магистрлик диссертацияси мавзуси – журналист текшируви жанри мисолида ахборот билан ишлашнинг психологик ўзига хосликлари илк бор ўрганилмоқда. Шу пайтгача

¹ Х. Дўстмуҳаммад. “Журналистнинг касб одоби муаммолари: назарий-методологик таҳлил (Монография) Т.: Янги аср авлоди, 2007, Б.167.

журналист текшируви жанрининг ўзи ўрганилган холос, ахборот билан ишлаш психологияси тадқиқот сифатида ўрганилмаган.

Ишнинг назарий ва методологик асослари. Ишнинг назарий асосини, Ўзбекистон Республикаси Конституцияси Ўзбекистон Республикаси қонун ва қонуности ҳужжатлари, жумладан, оммавий ахборот воситаларига оид қонунлар, Президент И.А.Каримов асарлари, 2010 йил 12 ноябрдаги Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис палаталарининг қўшма мажлисидаги “Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси” мавзuidaги маърузаси ташкил этади.

Назарий жиҳатдан ўрганиш ва фикрларни асослаш учун журналистикага оид илмий китоблар, ўзбек ва хориж мутахассислари томонидан ёзилган адабиётлар, дарслик, қўлланма, тўпламлар билан ишланди. Журналист текширувига амалий мисоллар келтириш учун ўзбек ва хориж матбуоти, Интернет тармоғига мурожаат қилинди.

Ўрганилиш объекти қилиб олинган “Хуррият” ва “Совершенно секретно” газеталарининг 2010 йил ҳамда 2011 йил май ойигача бўлган сонларидаги журналистик текширувлардан ташқари, бир қанча марказий нашрлар, жумладан, “Халқ сўзи”, “Ўзбекистон овози”, “Адолат”, “Миллий тикланиш”, “Туркистон”, “Инсон ва қонун”, “Правда Востока” газеталари материалларига мурожаат қилинди.

Ишнинг мақсад ва вазифалари. Ушбу магистрлик диссертациясининг мақсади журналист текширувининг асосий талабларини кўрсатиш, журналист текширувида ахборот олишнинг психологик жиҳатларига алоҳида эътибор қаратиш, журналист тутган йўл ва позицияни ўрганиш, таҳлил этиш, хорижий ва миллий журналистикадаги журналист текшируви жанри психологиясининг ўзига хосликлари, мураккабликлари ва ахборот самарадорлигига кўрсатадиган

таъсири бўйича муайян хулосаларга келишдан иборат. Ишнинг вазифалари эса қуйидагилар:

- журналист текширувининг фуқаролик жамиятини ривожлантириш, оммавий ахборот воситаларининг жамоатчилик фикрини шакллантириш вазифасини амалга оширишдаги ўрнини кўрсатиш;
- журналистнинг текширув олиб боришдаги фаолиятининг ҳуқуқий кафолатлари ва чегараларини тадқиқ этиш;
- жамиятда текширувнинг ҳокимият органлари ва аудиторияга таъсир кўрсатиш даражасини ўрганиш;
- журналист текширувида касбини ўзгартириш усулининг ижобий ва салбий томонларини очиқ бериш.

Ишнинг назарий ва амалий аҳамияти. Магистрлик диссертацияси доирасида ахборот олиш эркинликларининг миллий ва халқаро ҳуқуқий меъёрлари, уларнинг конституциявий кафолатларига оид қонун ва меъёрий ҳужжатлар, журналист фаолиятига оид ўзбек ва хорижий адабиётлардан фойдаланилганлиги, матбуотдан амалий мисоллар келтирилгани, янги фикрларнинг мавжудлигини инобатга олиб, бу ишдан келгусида журналистика факультетларининг бакалавр ва магистрантлари журналист текшируви ва бошқа таҳлилий жанрлар, ахборот хавфсизлиги, журналистиканинг ҳуқуқий асослари, журналист психологиясини ўрганишда ҳамда битирув малакавий ишлари ва илмий мақолалар ёзишда фойдаланишлари мумкин.

Ишнинг концепцияси. Журналист текширувида ахборот билан ишлашнинг психологик жиҳатлари икки омил: журналист ва аудитория психологияси асосида ўрганилади. Текширув олиб боровчи журналистнинг профессионал маҳорати кўпинча ноодатий усуллар билан ахборот олишда кўринади. Ахборот олишнинг аудитория кайфиятига кўрсатадиган психологик таъсири, респондентнинг психологик ҳолати ва

интервью бериш маданиятининг даражаси журналист текширувида эътибор марказидаги масалалардандир.

Магистрлик диссертациясининг тузилиши кириш, 2та мустақил боб, 6та бўлим, хулоса ва адабиётлар рўйхатидан иборат.

I бобда асосан журналист текширувининг моҳияти, текширув олиб боришда журналистдан талаб этиладиган ҳуқуқий ва ахлоқий мезонлар, журналист психологияси ва маҳорати ҳақида сўз юритилади. Шунингдек, журналист текширувига ўхшаш жанрларда ёзилган матбуот материалларидан амалий мисоллар келтирилади.

II бобда журналист текширувида респондентлар иштироки, журналистик материалларнинг аудиторияга таъсири масалаларига эътибор қаратилган. Мавзуни ўрганиш учун танланган ўзбек матбуотидан – “Хуррият” газетаси, рус матбуотидан – “Совершенно секретно” газетасида 2010-2011 йилда чоп этилган журналист текширувлари, уларда жамиятдаги муаммоларнинг олиб чиқилиши, журналист ёндашуви қиёсий таҳлил қилинади. Бундан ташқари, мазкур бобнинг бўлимларида журналист текширувида касбини ўзгартириш, бу усулдан фойдаланиб ёзилган мақолаларга кенгрок тўхталиб ўтилади.

I БОБ. ЖУРНАЛИСТ ТЕКШИРУВИДА ЖУРНАЛИСТ ПСИХОЛОГИЯСИ

1.1. Текширув олиб боришда журналистнинг ахлоқий ва психологик мезонлари

Жамиятни эркинлаштириш, демократик тамойилларнинг кенг ёйилиши, чуқур илдиз отишига кўмаклашишга даъват этилган ижодий жамоа – оммавий ахборот воситалари, таҳририятларнинг ўзида шу рух кенг намоён бўлиши керак. Журналист касбидаги кишилар бошқаларга нисбатан эркинликка кўпроқ интилади, жойларда ўзларини эмин-эркин тутати. Табиатдан улар шундай яралган бўлсалар ажаб эмас¹.

Журналист текширувининг предмети аниқлашда Ғарб олимлари деярли ҳар доим коррупцияга қарши кураш мавзусини таъкидлайдилар. Чунки у ҳар бир давлат учун оғриқли муаммо бўлиб, мазкур мавзу сиёсатчилар, депутатлар ва президентлар томонидан нутқларда кўп кўтарилади. Журналистлар эса мавзунини ёритишда ушбу нутқларни, коррупцияга қарши кураш йўлида қабул қилинган қонун ҳужжатларини дастак қилиб олишади. Улар иш бермаётгани, амалда коррупция кўп кузатилаётганини муаммо ва текширув объекти сифатида кўндаланг кўядилар.

Бир қатор журналистик текширувлар журналист қўлига махфий ҳужжатлар тушиб қолгандан кейин ўтказилган. Сир сақланган ҳисобот ёки баённомалар репортёрларнинг текшируви учун мотив вазифасини ўтаган. Қоғозбозлар сир тутилиши унчалик шарт бўлмаган ҳужжатларни ҳам

¹ И.Сулаймонов. Мен - журналистман. Т.: 2001. Шарқ, Б.18.

инсонлар кўзидан яширишга уринади, бу эса журналистларни шубҳага солади¹.

Журналист текшируви ўтказилаётган воқеа ҳар доим ҳам бирор жиноят ёки қонунбузарлик бўлмайди, шунчаки бесабаб яширилаётган объект журналистда шубҳа туғдиради ва мавзу кўтариб, унинг тагига етиш пайига тушади. Аниқлашлари натижасида, ноқонунийлик сезилмаса, қайсидир журналист ишни шу жойда, оммавий ахборот воситасига олиб чиқмай тугатади, бошқа бир журналист муаммони сунъийлаштиради. Бунинг сабаблари турлича. Ноқонунийлик сезилмагач, ишни тугатиш, ОАВга тақдим этмаслик холис журналистнинг иши. Аммо кимдир касбида шон-шуҳрат қозониш, кимдир эса меҳнати зое кетмаслиги маъносида ишни тўхтатмайди. Буларнинг бари журналист текшируви жараёнига таъсир қилувчи омиллар бўлиши билан бирга, улар мураккаб психологик хусусиятларга ҳам эга. Айнан шу жиҳатнинг ўзи журналист текширувининг кўп ҳолларда тақдирини белгилайди.

Журналист текшируви нисбатан кўп меҳнат ва вақт талаб этиши сир эмас. Текширувни охиригача олиб бормаслик ҳолатлари бошқача ҳам бўлиши мумкин. Танқид остига олинаётган томоннинг бундан хабар топиб, ўзини оқлаш ҳаракатига тушиб қолиши, таҳририятга тазйиқ ўтказиши, бош муҳаррирнинг мухбирга ишни тўхтатиш талабини қўйиши ва ҳоказо. Демак, журналист текшируви жараёнида иштирок этадиган томонлар орасидаги психологик муносабатлар ҳам бевосита адолатсизлик ёки ноқонунийликни фош этишга таъсир кўрсатади.

Журналист текширувларининг таҳририятга келган шикоят хатлари асосида олиб бориш ҳолати ҳам мавжуд. Баъзан шундай ҳам бўладики, таҳририятга шикоят билан мурожаат қилган фуқаро маълум бир вақт ўтиб, (бунда журналист текшируви ўтказиш жараёни кетаётган бўлади),

¹ Рэндалл Д. Универсальный журналист. Центральноазиатская школа молодых журналистов. Алматы, 1996. С.116.

фикридан қайтади, даъвоси ва кўрсатмаларидан воз кечади. Бунда одатда журналист текшируви тўхтатилади, башарти материал тайёр бўлса ҳам, ОАВга олиб чиқилмайди. Шикоятчидан журналистни чалғитгани, асоссиз вақтини олгани учун жарима ундирилади. Ёки журналистнинг тўплаган фактлари асосли, муаммо бир шахс эмас, жамият аҳамиятига молик бўлса, оммага тақдим этилиши зарур ҳисобланса, шикоят эгаси воз кечган ҳолда ҳам текширув мақоласи эълон қилиниши мумкин. Бу журналист ва тахририятнинг журъати ҳамда қатъий позициясига боғлиқ.

Журналист текшируви қонун бузилиш ҳолатларини аниқлаб бериш эмас, балки ҳеч ким илғамаган ёки омма эътиборидан яширилаётган фактларни йиғиш, мураккаб вазиятларнинг моҳиятига етиш учун ўқувчига ёрдам беришдир. Профессионал текширув олиб боришни мақсад қилган журналист учун қуйидаги омиллар зарур:

- объект устидан кузатув
- ҳужжатлар таҳлили
- манбалар билан ишлаш (архив, қонун ҳужжатлари, солиқ ҳужжатлари, тегишли ёзишмаларни ўрганиш)
- ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар билан ҳамкорлик
- касбини ўзгартириш¹.

Замонавий жамият оммавий ахборот воситалари вазифаларининг ахборот оқими мислсиз кучайган ҳозирги шароитда мазмун-моҳиятан ўзгарганини эътироф этиш жоиз, бу эса замонавий журналистика олдига фаолиятдаги психологик омилларга жиддий эътибор қаратиш вазифасини ҳам қўймоқда.

Журналистика билан ижод ўзаро боғлиқ бўлганидек, психология ҳам унинг ажралмас таркибий қисмига киради. Сўнги йилларда кўпгина хорижий тахририятларда махсус “Газетанинг психологик хизмати”,

¹ www.wikipedia.org

“Социал-психологик тадқиқотлар маркази”, “Социал-психологик маълумотлар” каби бўлимлар ташкил этилди. Ўзбек газеталари таҳририятларга ҳозирча бу анъана етиб келмаган. Таҳририят жамоасида психолог мутахассислар учраши мумкин, лекин улар психологик мавзудаги мақолалар учун эксперт вазифасини ўтайди, тавсия ва маслаҳатлар, саволларга жавоб бериш билан шуғулланади ёки газетанинг психологияга оид саҳифасини мунтазам равишда олиб боради. Лекин таҳририятда фаолият юритадиган журналистлар ва уларнинг ишидаги психологик мезонларни ўрганиш унинг вазифаси доирасига киритилмаган. Москва давлат университетининг журналистика факультетида “Журналист ижодининг психологияси”, “Журналист мулоқоти психологияси”, “Реклама психологияси” номли ўқув курслари таълим тизимига киритилган¹.

Халқаро этика институти мутахассиси Рушворд Киддер “Журналист аввало ўз қоидаларига амал қилиши даркор. Журналист давлат ёки у чиқарган қонунлардан ҳам кўра ҳақиқатга бўйсунishi, тоза виждонига таяниб ишлаши керак”², деб фикр билдирган. Британия журналисти Дэвид Рендалл эса “Журналист фақат газета ва унинг ўқувчиларига хизмат қилиши лозим, ундан бошқа на бир сиёсий партия, на тижорий ташкилотлар манфаатига ён босиши керак”³, дейди. Шунингдек, у оммавий ахборот воситалари ҳокимиятга уларни манипуляция қилиш, фаолиятига аралашishiга йўл бермаслиги керак, деган фикрни илгари сурган.

¹ Пронина Е. Материалы секции «Медиапсихология» международной научно-практической конференции «Журналистика в 2000 году: Реалии и прогнозы развития». М.: МГУ, 2001. (Электронная книга)

² www.journalism.berkeley.edu

³ Ўша манба

“Ньюс дей” газетаси ходими Роберт Грин журналист текширувига куйидагича таъриф берган: “Журналист текшируви журналистнинг мустақил иши ва ташаббусига асосланган материал. Унга маълум бир шахс ёки ташкилотлар томонидан сир тутилаётган воқеа-ҳодисалар мавзу қилиб олинади. Сирни ошкор этишдан мақсад, албатта, жамоатчилик манфаатини ҳимоя қилиш бўлиши керак. Яхши журналист текшируви уч хусусиятга эга бўлиши керак: бошқа журналист кўтармаган мавзунини танлаши, мавзунинг муҳимлиги, жамоатчиликдан сир тутилаётган фактларни фош этиш¹”. Журналистлар фош этадиган муаммо кўпинча ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий характерга эга бўлади.

“Халқ сўзи” газетасининг 2011 йил 23 февраль сонида ЎЗА шарҳловчиси Олим Тўрақуловнинг “Қаллобнинг косаси оқармайди” сарлавҳали мақоласи элон қилинган. Унда муаллиф жаҳон миқёсида озиқ-овқат маҳсулотларининг нархи ошиши, кундалик истеъмол маҳсулотлари тақчиллашаётган пайтда Ўзбекистонда озиқ-овқат маҳсулотлари сероб, нархлари ҳамёнбоплиги, шунга қарамай бозорларда учраётган айрим муаммоларни ёзади. Мақолада бозорлардаги сохта тадбиркорлар деҳқонларни алдаб, баъзида зўравонлик қилиб, улар олиб келган маҳсулотни арзон баҳода сотиб олиши ва шу ернинг ўзида устига кўп миқдорда нарх қўйиб пуллаши ёритилган. Мутасадди идоралар, бозорлар раҳбарларининг бундай ҳолатларга эътиборсизлиги муаммо илдизи сифатида баён этилган. Журналист яхши мавзунини танлаган, керакли фактларни берган, лекин текширув кам. Муаллиф муаммонинг тагига етиш учун фақат битта ташкилот – Ўзбекистон Республикаси Бош прокуратурасига мурожаат қилгани ва идоранинг матбуот хизмати берган ҳисобот билан чекланиб қолганини кўриш мумкин. Мақолада “Эски Жува”, “Миробод”, “Қўйлик”, “Қорақамиш” деҳқон бозорларидаги

¹ Актуальные вопросы развития партийной прессы Узбекистана. 3-й выпуск. Институт по изучению гражданского общества. Т.: 2011. С.16.

қонунбузарликлар аниқланиб, мутасадди шахсларга нисбатан жиноий ишлар қўзғатилгани, деҳқон бозорларидаги нархлар пасайган бир пайтда шаҳар ҳудудидаги қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари савдоси билан шуғулланаётган супермаркетларда нархларнинг кўтарилаётгани мониторинглар давомида тасдиқлангани келтирилади. Ундаги фактлар орасида муҳим, аудитория учун қизиқарли ва аҳамиятга моликлари талайгина, лекин у журналистнинг текширувлари маҳсули эмас, балки прокуратуранинг ҳисоботларидир. Журналист бундай манбадан фойдалангани яхши, лекин мавзу доирасида ўзи изланишлар олиб борганида, мақола журналист текшируви талабига жавоб берган бўлар эди.

Худди шу мавзу “Адолат” газетасининг 2011 йил 15 апрель сониди ҳам ёритилган бўлиб (газета мухбири Нурхон Элмирзаеванинг “Ўроқда йўқ, машоқда йўқ, хирмонда ҳозир...” сарлавҳали мақоласи), у ҳам юқоридаги мақоладан деярли фарқ қилмайди. Бунда бошқа бозорлар ва ноқонуний хатти-ҳаракат қилган тадбиркорлар мисол тариқасида келтирилган холос. “Халқ сўзи”даги мақолада Ўзбекистон Республикаси Бош прокуратураси ягона ахборот манбаи ҳисобланиб қолган бўлса, “Адолат”даги мақолада Ўзбекистон Республикаси Давлат солиқ қўмитасининг рақамларига таянилган, яъни бу ерда журналистнинг шахсан изланиши сезилмайди.

“Халқ сўзи” газетасининг 2011 йил 59-сониди “Жиноятга жазо муқаррар” рукни остида “Миси чиққан қаллоблик” сарлавҳали мақола эълон қилинган. Буни суддан кейинги текширувга мисол қилиб келтириш мумкин. Чунки унда Жиноят ишлари бўйича Бухоро вилояти судида қўрилган жиноят иши тафсилотлари берилади. Мақолада “Бухоро нефть базаси” унитар корхонасида раҳбарлар томонидан амалга оширилган ноқонуний ҳаракатлар, корхона раҳбари ва омборчиси орасида уюшган жиноятчилик ва коррупция аниқлангани баён этилади. Лекин унда

берилган асосий факт ва маълумотлар муаллиф томонидан тўпланмаган, балки Миллий хавфсизлик хизмати, солиқ бошқармаси, суд ва прокуратуранинг суриштирув ва тафтишлари маҳсулидир. Пировардида айбланувчи шахсларга қандай жазо тайинлангани ёзилган. Бундай мақолалар аксарият ҳолларда мамлакатда қонунбузарлик бартараф этилишини кўрсатиш, жиноятга жазо тайинланишидан мисол келтириш орқали жамиятдаги баъзи кимсаларни огоҳликка чорлаш, бу каби ноқонуний ишлар олдини олиш мақсадида ёзилади.

Журналист текширувида холисликни сақлаш, бирор томонга оғмаслик, манфаатдор бўлиб қолишга йўл қўймаслик, мавжуд қонунларга суяниш журналистдан касб одобига ниҳоятда қатъий риоя этишни тақозо этади. Етти ўлчаб бир кесиш, ўйнаб гапирса-да, ўйлаб гапириш мазмунидаги ҳикматлар текширув олиб борувчи журналистларимизни ҳамиша ҳушёрликка даъват этади. Шу йўлни танлаган журналистнинг шахси, шахсияти мақоладан мақолага шаклланиб, тобланиб бораверади. Текширув натижалари эълон қилинган юз берадиган “тўқнашув”ларда мағлубиятга учраган тақдирда ҳам у чекинмайди — қайта “жанг”га киришади¹.

Журналист текширувида журналист қисман детектив вазифасини бажаради. Фаолиятининг баъзи қисми милицияникига ҳам ўхшаб кетади. Аслида текширув олиб бораётган журналистнинг вазифаси жиноятни аниқлаш эмас (чунки бу ҳуқуқни ҳимоя қилиш органларининг вазифаси), балки бу каби жиноятларнинг содир бўлиши, жамиятнинг ҳаракатсиз қолаётган механизмлари ва уларнинг юзага чиқишига тўсқинлик қилаётган иллатларни ёритиб беришдир. Журналист судья - ҳакам вазифасини ҳам бажармайди. Воқеа, ҳолат, жиноий вазиятларни у ўз талқини асосида ёритиши, якуний хулоса чиқармаслиги керак. Унинг

¹ Х Дўстмуҳаммад. “Журналистнинг касб одоби муаммолари: назарий-методологик таҳлил (Монография) Т.: Янги аср авлоди, 2007. Б. 167.

вазифаси – жамоатчилик диққатини жалб этиш, томошабин ва ўқувчилар фикрига таъсир этишдир.

Журналист фаолиятининг умумий ҳолати касбининг жавобгарлиги юқорилиги, изланувчанлиги, жиддийлиги, оммавийлиги билан фарқлидир. Бу касб сабр-бардошли бўлишни, ҳақиқатгўйликни, ватанпарварликни, ижодкорликни, билимдонлик ва меҳнатга масъулликни, қонун нормаларига риоя этишни талаб қилади. Журналистлар фаолиятининг асосий қисми инсонлар билан ўзаро мулоқотлар жараёнида кечганлиги сабабли гуруҳ, аудитория, жамоа, шахс кабиларнинг характер хусусиятларига эътиборли бўлиш ва режали иш юритиш аҳамиятлидир. Чунки ҳар доим ҳам кўзланган мақсадга эришиш қийин. Журналистика соҳасининг ўзига хос бўлган мутахассислик талаби, касбий меҳнати фаолияти нуқта назаридан ижодкор бўла олишлигидир¹. Бу айниқса журналист текшируви жанрида ижод қиладиган оммавий ахборот воситалари ходимларидан талаб этилади. Чунки унда биринчидан, журналист психологияси яққол намоён бўлса, иккинчидан, профессионал изланишни мақсад қилган журналист учун аудитория психологиясига киришиш, воқеа-ходиса қаҳрамони руҳиятига хос ҳолатларни аниқлаш, респондентнинг психологик жиҳатларини эътибордан четда қолдирмаслик талаб этилади.

¹ Аҳмедова М. Журналистика ва психология. Т.: Шарқ, 2010 Б.122.

1.2. Журналист текширувига ўхшаш жанрлар, уларнинг матбуотда акс этиши

Журналист текшируви ўзида замонавий фаолият, касбга янгича муносабатни акс эттиради. Текширувга ихтисослашган журналистлар шу орқали ўз имижларини яратадилар. Масалан, Россия матбуотининг “Совершенно секретно”, “Новая газета”, “Независимое расследование” газеталари журналист текширувини фаолиятларининг муҳим қисмига айлантириб олган.

“Уотергейт иши”, “Пентагон иши” каби жаҳон журналистикаси тарихидаги муҳим воқеалар журналист текширувининг намунаси сифатида тарихда қолган. Шунингдек, замонавий журналистикада ҳам уларнинг даражасига яқин бўлган журналистик текширувлар мавжуд. Россия журналистикасидаги “Мебель иши” ёхуд “Уч кит” деб номланадиган воқеа ҳам шундай текширувлар сирасидандир. Унда божхонанинг ноқонуний ишлари, 1999-2000 йиллар орасида итальян мебелсозлари контрабандаси ёритилган. Воқеа бир қанча мебель ишлаб чиқарувчи ва сотувчи корхоналар, масъулияти чекланган жамиятлар иштирокида содир бўлади. Корхона эгалари эса анча таниқли инсонлар эди. Ишга ҳуқуқ-тартибот органлари, мутасадди ташкилотлар аралашади ва ноқонуний фаолият олиб бораётган мебель дўконлари ёпилади, тегишли шахсларга жиноий иш очилади. “Новая газета” олиб борган текшируви натижасида мазкур муаммо Ички ишлар вазирлиги, Давлат божхона қўмитаси, Федерал хавфсизлик хизмати, Бош прокуратура билан ҳам боғлиқлиги аён бўлади. Асосий айб Ички ишлар вазирлиги ва Божхона қўмитаси ходимларига қўйилади. Мазкур текширув доирасида телефон сўзлашувларидан фойдаланиш кузатилган бўлиб, муаммо сири очилишига хизмат қилган бу ишнинг ўзи ҳам ноқонуний деб топилган ва қораланган.

1986 йили “Московский комсомолец” газетасида Евгений Додолев муаллифлигида олиб борилган журналист текшируви ҳам “Оқ рақс” номи билан тарихда қолган. Фоҳишабозлик иллоти ёритилган ушбу мақола газетанинг 19- ва 21-сонларида давомли тарзда чоп этилган. Назариётчилар “Оқ рақс”ни журналистик текширувдан кўра очерк жанрига яқин, деб ҳам фикр билдирганлар. Унда эркинлик исташнинг бундай эгри кўчаларга бошлагани, мамлакатдаги ахлоқий жиҳатлар, қизлар тарбиясига урғу берилган. Бу собиқ совет матбуотида фоҳишабозлик мавзусининг илк маротаба бундай йўсинда ёритилиши эди. Мазкур текширув чоп этилишига бир қанча тақиқлар ҳам қўйилган. Унинг биринчи қисми эълон қилинган, жанжал кўтарилган, давоми кейинги сонда эмас, бир сон оралаб чиққан. Унгача “юқоридан” мақолада тилга олинган мафкуравий жиҳатларни тўғрилаш буюрилган ва мақола катта даврада муҳокама қилиниб, таҳрирдан ўтказилган. Муаллиф тазйиқларга учраган. Унинг “Московская правда” газетасига берган интервьюсида айтишича, мақола чоп этилган уй-жойини ўзгартириб, тегишли шахслар кўзидан нари бўлишга тўғри келган. Лекин ўша давр матбуоти бу орқали аудитория олдида ўз обрўсини шакллантиришга муваффақ бўлган. Бунга газетанинг адади тубдан ошганидан кўриш мумкин. Мақола аудиториянинг айрим қатламлари учун огоҳлантириш вазифасини ўтаган. Шунингдек, ҳукуматни ҳам ҳаракатга ундаган. Шундан сўнг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги Кодексга ўзгаришлар киритилган. Мақола Ғарб оммавий ахборот воситаларида хорижий тилларга таржима қилиб босилган. Муаллиф Евгений Додолев текширув орқасидан публицистика соҳасида ҳам ўз имижига эга бўлди. 1989 йили нашриёт унга машҳур коррупцион жиноятлар текширувлари тўпланган китоб ёзиш таклифи билан чиқди ва муаллифнинг “Жараён” номли китоби дунёга келди¹.

¹ www.wikipedia.org

Ўзбек журналистикаси тарихида ҳам журналист текшируви элементлари мавжуд. Маълумки, 1898 йили Андижонда Дукчи Эшон кўзғолони бўлиб ўтган. Бу ҳаракат бирор бир ташкиллаштирилган куч ёки ҳарбий кўшин билан амалга оширилмаган. Дукчи Эшон ва унинг 19та тарафдорлари қатл этилди, қамоққа олинди ва Сибирга сургун қилинди. Барча тафсилотлар ҳақида андижонлик тарихчи Фозилбек Отабек ўғли “Дукчи Эшон тарихи” номли китоб ёзди. Мазкур материалнинг текширувга яқин дейишимизга сабаб муаллифнинг ўзи Дукчи Эшоннинг қатл этилишига гувоҳ бўлган. Ҳудуддаги тарихий аҳамиятга молик воқеани тафсилотлар билан, деталма-деталь ифодалаган, воқеадан келиб чиқадиган барча саволларга жавоб берган.

Ўзбек журналистикасидаги журналист текшируви элементлари жаҳид матбуотида ҳам учрайди. 1914 йилнинг 30 апрелидан 7 майигача бўлган вақт давомида “Садои Фарғона” газетасида “Туркистонда қишлоқ хўжалиги ва деҳқончилик” сарлавҳали туркум мақолалар эълон қилинди. Унда факт ва таҳлиллар асосида иқтисодий ҳолат, қишлоқ хўжалигидаги муаммолар, деҳқонларнинг аҳволи ёритилган. Журналист деҳқонлар билан суҳбатлашади ва қишлоқ хўжалигидаги муаммоларни аниқлайди. Деҳқонларнинг “Америка техника орқали биз 10 кунда қилган ишни 10 соатда бажаряпти”, деб берган кўрсатмаларини асос қилиб олади. Материал тайёрлаш жараёнида журналист одатий ва ноодатий усуллар билан ахборотни қўлга киритади, жараённинг шахсан гувоҳи бўлади.

“Улуғ Туркистон” газетасининг 1917 йил 12 август сонидида Убайдулла Хўжаевнинг “Бизда шаҳар солиқлари” сарлавҳали мақоласи чоп этилган. Унда деҳқонга муносабатда рус инвесторларининг молиявий қаллобликлари ёзилади. Муаллиф давлатнинг солиқ сиёсатини тадқиқ этади ва халққа қилинаётган ноҳақликларни аниқлайди. Материал тайёрлаш жараёнида журналист турли ҳужжатлар (буйруқ ва низомлар)

билан ишлайди ва текширув мақоласида долзарб иқтисодий муаммони олиб чиқади.

Бундай мисолларни Маҳмудхўжа Бехбудий, Абдулла Қодирий, Шокиржон Раҳимий, Мирмухсин Шермуҳаммедов, Мунавварқори ва бошқалар ижодида кўриш мумкин. Демак, журналистик текширув элементларини нафақат журналистлар, балки ёзувчилар, публицистлар фаолиятида ҳам учрайди¹.

20-асрнинг 90-йилларида журналистика назарияси талабидаги журналистик текширувлар “Халқ сўзи”, “Хуррият”, “Моҳият”, “Ҳуқуқ”, “Ўзбекистон овози”, “Ишонч”, “XXI аср”, “Правда Востока”, “Зеркало XXI”, “Новости Узбекистана”, “Адолат”, “Инсон ва қонун” газеталарида кўрина бошлади. Уларда асосан ижтимоий-иқтисодий ислохотлардаги камчиликлар кўтариб чиқилган. Шунингдек, инсон ҳуқуқ ва эркинликларининг бузилиши, суд ва прокуратура фаолиятидаги қонунбузарликлар мавзу қилиб олинган.

Ломоносов номидаги Москва давлат университетининг журналист психологияси бўйича мутахассиси Ахед Жаниян он-лайн конференцияда ўқувчиларнинг “Журналист иш фаолиятида зарур ҳолатларда ёлғон ишлатиши мумкинми?”, деб берган саволига “Йўқ, ҳеч қачон бунга йўл қўйиш керак эмас. Лекин касбини ўзгартириш мумкин”, деб жавоб берган. Лекин замонавий оммавий ахборот воситаларида сохта машҳурликка эришиш мақсадида ёлғонга зўр бериш, ахборот олишнинг қинғир йўлларида фойдаланиш кўпайиб кетди. Тез орада машҳурликка эришган “Wikileaks” сайти махфий маълумотларни ошкор этишга ихтисослашди ва бу билан дунё миқёсида катта шов-шув кўтарди. Сайт америкалик дипломатларнинг махфий ёзишмаларини чоп этишни бошлади. Ундан аввал Ироқ ва Афғонистонга оид кўплаб махфий ҳужжатларни ҳам ошкор

¹ Актуальные вопросы развития партийной прессы Узбекистана. 3-й выпуск. Институт по изучению гражданского общества. Т.:2011. С.20.

этганди. Афғонистондаги урушнинг шу вақтгача айтилмаган тафсилотлари қайд этилган 90 мингга яқин расмий ҳужжатлар веб-саҳифа томонидан омма эътиборига ҳавола этилди. “Wikileaks” билан бир пайтда Британиянинг “Гардиан”, Американинг “Нью-Йорк Таймс”, Германиянинг “Шпигель” нашрларида эълон қилинган ҳужжат “Афғон уруши кундалиги”, деб номланади. Булар Афғонистондаги урушни ёритган махфий ҳужжатлар бўлиб, кимдир уларни “Wikileaks” сайтига яширинча етказган. “Wikileaks” гуруҳи армия, хавфсизлик кучлари, ҳукумат идоралари ва бизнес ширкатлари ходимлари орасидаги манбалар яширинча етказиб берадиган маълумотларни ошкор этишни фаолиятидаги одат тусига айлантириб олган. Кўплаб давлатлар, айниқса, АҚШ бунга киберҳужум ва мамлакат миллий хавфсизлигига таҳдид, деб қарайди. Ҳужжатларни америкалик ҳарбий таҳлилчилардан бири берган, деб гумонсираган ва таҳлилчи судга тортилган. Сайт асосчиси Жулиан Ассанж ҳибсга олинди, лекин бир қанча вақт ўтиб, катта миқдордаги гаров пули эвазига озодликка чиқарилди. Веб-саҳифага хизмат кўрсатаётган қатор америкалик ширкатлар “Wikileaks” билан ҳамкорликни тўхтатишган. Америкадаги Интернет домени компаниялари “Wikileaks”га хизмат кўрсатишни тўхтатган, натижада сайт ўз манзилини Швейцария доменига кўчирган. Америкалик сенаторлар веб-саҳифага хизмат кўрсатаётган барча ширкат ва ташкилотларни улар билан алоқани узишга даъват этган¹.

Матбуотда журналист текширувига ўхшаш кузатув мақолалар ҳам кўп чоп этилади. Аслида кузатув журналист текширувининг бир қисми. Аммо шундай материаллар ҳам борки, унда текширувдан кўра кузатувга кўп ўрин берилади. Масалан, “Хуррият” газетасининг 2011 йил 10-сонида “Ўйлаб кўринг” рукни остида “Изоҳсиз луғат” сарлавҳали мақола берилган. Муаллиф Анвар Жумамуродов бугунги ўзбек киноларида

¹ www.bbcuzbek.com

кўрсатилаётган лавҳалар, ишлатилаётган иборалар ҳаётга, асосан ёшлар турмуш тарзига кўчиб, салбий таассурот қолдираётгани ҳақида фикр юритади. Унда турли кинолардаги эпизодлар ва гап-сўз ёшлар томонидан қўлланилаётгани мисоллар билан келтирилган. Бу мақолани ёзишни анча аввал режалаштириб, кузатувни йўлга қўйгани билиниб турибди. Жумладан, “Жаноб ҳеч ким”, “Қалбим ўғриси”, “Келгинди келин”, “Телба” сингари ўзбек фильмлари, “Такси”, “Қалбим чечаги” каби хорижий сериаллардан кириб келаётган кийиниш ва сўзлашиш услуби, кўр-кўрона тақлидни қоралайди. Фильмда тилга олинган маза-бемаза сўзлар ёшлар нутқига кўчаётгани, улар орқали жаргонлар, арголар, шевага хос сўзлар, варваризмлар кириб келаётганини муаммо сифатида кўтаради.

“Хуррият” газетасининг 2010 йил 27-сонида журналист Фармон Тошевнинг халқ артисти Таънаберди Қурбонов билан ҳаммуаллифликда ёзилган “Тўғри гапиришнинг “иложиси” борми?” номли мақоласи ҳам шунга ўхшаш. Муаллифлар сўнгги пайтда матбуот ва телевидениеда адабий тил меъёрларининг бузилиши юзасидан баҳсларнинг камайиб кетганини муаммолардан бири, деб олиб чиқадилар. Мақолада кино ва театр санъатига адабий тилнинг энг ишончли ва оммавий тарғиботчиси деб қаралиб, бугунги кунда айнан улар томонидан адабий тил меъёрлари бузилаётгани мисоллари келтирилади. Телевидениега интервью бераётганларнинг (нафақат оддий кишилар, балки йирик олим ва шоирлар ҳам) очикчасига шевада гапириши, бу тузатишсиз эфирга узатилиши танқид қилинади. Ўзбек телеканалларидаги “Оҳанрабо”, “Ёқимли иштаҳа” кўрсатувларидаги тил билан боғлиқ муаммолардан мисол келтирилади.

“Совершенно секретно” газетасининг 2011 йил 4-сонида “Президент кўзини ким очади?” (“Кто откроет глаза президенту”) номли мақола чиққан. У журналист Владислав Иноземцев томонидан ёзилган. Мазкур мақола бошқаларидан фарқли томонлари билан ажралиб туради. Унда муаллиф Россия Президенти томонидан мамлакатда бюрократияни

йўқотиш ва ҳаётни яхшилаш учун зарур бўлган 5та қарор чиқарилиши кераклиги фаразини бериб, бу 5та қарорни санаб ўтади ва улар доирасида давлатдаги бюрократия, коррупция, ривожланишдаги оқсоқликларга доир ўтказган суриштирувлари ва тўплаган маълумотларини ҳавола этади. Фикр-мулоҳазаларини фаол фуқаролик ва журналистик позиция билан билдиради. Журналист томонидан мамлакат раҳбарига аниқ таклифлар билдириш, танқидий ёндашиш ва буни асослаб беришнинг ўзи ундаги журъатнинг юқорилигидан дарак бериб турибди. Муаллиф таклиф этаётган 5 қарор Америка билан таққослашни бас қилиб, мустақил бўлиш, қишлоқ жойларида заводлар очишга кенг йўл бериб текширувни камайтириш, стандартлаштириш, ўз-ўзини иқтисодий таъминлаш, Европа билан иш ва интеллектуал масалаларда очик бўлишдан иборат. Биринчи таклифи ўринлилигини исботлаш учун собиқ Совет даврида Америка билан таққослаш, “иқтисодий ривожланиш мусобақаси” яратилгани салбий томонга хизмат қилгани, мамлакат паст кўрсаткичларга келиб қолгани, руслардан кўра мустақил ва эркин бўлган америкаликлар муваффақиятга эришганини мисол қилиб келтиради. Журналист ҳар бир ғоясини илгари суришда факт ва аниқ рақамларга суянади. Таҳлиллардан журналистнинг билим захираси бойлиги сезилган. Журналист ҳозирги бюрократияни йўқотиш учун қонунчиликка ўзгартириш киритиш таклифи билан чиққан. Шу ўринда мамлакат Президенти Дмитрий Медведевнинг президентлик сайловлари олди мазкур масала бўйича илгари сурган мақсад ва режаларига назар солади. Мақола сарлавҳасидан келиб чиқиб, мамлакатнинг амалдаги Президенти, Савдо вазири, Молия вазири, Ташқи ишлар вазири ва бошқа мансабдорларнинг тасодифан кўзини юмиб тушиб қолган расмлари илова этилган.

“Хуррият” газетасининг 2011 йил 4-сонида “Оғрик нуқталар” умумий рукни остида бир саҳифалик материал ўзбек тўй, маърака ва расм-русумларининг ўтказилишидаги ортиқча сарф-харажат ва меҳнат, бунинг

устига кириб келаётган янги расм-русумларнинг қуюшқонга сиғмаслиги кўтарилган. Бир мавзуда уч муаллифнинг мақоласи тақдим этилган. “Бирни кўриб фикр қил” сарлавҳали ФХДЁ бўлими мудир Барнохон Расулованинг мақоласида қудачилик муносабатларни ўрнатишдаги муаммолар, қариндошлар ўртасида тузилган никоҳларнинг салбий оқибатлари мисоллар билан берилган бўлса, Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган журналист Мурод Калонхоннинг “Тўйлаймиз-да ўйлаймиз” номли мақоласида тўйлардаги исрофгарчиликлар, тўйхонадан таралаётган шовқин-суронлар ён-артоғда яшовчи аҳолига халал бериб, тинчини бузиши, тўйларга ташриф буюрадиган хонандалар, бундай базмларда миллий қадриятларнинг бузилиши масалаларига урғу бериб ёзилган. Учинчи муаллиф Умида Мансурова “Расм”лар ва “русум”лар” номли мақоласида тўйлардаги тартибсизликлар ва мантиқсиз ҳаракатларни қаламга олади. Журналист замонавий тўйларда кузатилаётган келин ва куёвни табриклаш, ўпишиб кўришиш, бирга расмга тушиш, пул қистириш ҳолатларини турмуш қураётган икки ёш руҳиятига салбий таъсирини асослаб берган. Бунинг учун ФХДЁ бўлими ходими, психолог, юқумли касалликлар шифохонаси шифокори, маҳалла фуқаролар йиғини раисидан интервью олган.

Ўзбек тўйлари мавзуси матбуотимизда кўп кўтарилган. Шундан келиб чиқиб айтиш мумкинки, мазкур саҳифада эълон қилинган юқоридаги иккита мақола уларни такрорлайди, аввал янграган фикрлар кўп, лекин учинчи мақола ноодатий янги фикрлар, ҳали илганмаган нозик жиҳатларни тилга олгани ва фактларни ўрнида таъсирли қўллагани билан ажралиб турибди. Бундан ташқари, юқоридаги иккита мақолада кўпроқ фикр устунлик қилган бўлса, учинчисида журналистик текширув элементлари мавжуд. Муаллиф мақолани ёзиш олдидан шахсий ва журналистик кузатувни йўлга қўйган, ҳолат юзасидан мисоллар йиққан, мутахассислар билан суҳбат олиб борган.

“Совершенно секретно” газетасининг 2010 йил 2-сонида Галина Сидорованинг “Министр и поклонники” номли мақоласи эълон қилинган. Уни журналист ўз услубига кўра шахсий ҳаётида гувоҳи бўлган воқеа билан бошлайди. Уйини таъмирлаш учун келган сантехникнинг ишга муносабати, соҳаси бўйича керакли билимларга эга эмаслиги сезилганини айтиб, бугунги давлат амалдорлари ҳам ўз ўрнига етарлича лойиқ эмаслиги фикрини беради. Мақола давомида бу масала кўп кўтарилган ва ҳокимият кишиларининг ўз ўринларини оқлаш даражасини ўрганиш бош мавзуга айланган. Журналист мамлакатдаги милиционерлар фаолияти ва улардаги мансабини суиистеъмол қилиш ҳоллари устидан алоҳида текширув олиб борган бўлиб, бунга оид бир неча фактлар келтиради. Бир подполковник қор тозалаш машинаси билан тўқнашиб кетгани ва тозаловчи ходимни қурол билан ўлдиргани ҳақида гапириб, “подполковникнинг машинаси” эмас, “подполковникнинг шахсий “Ниссан”и” дейилган. Бу билан унинг ижтимоий аҳволига урғу мавжуд. Мақолада бошқа бир милиционернинг журналистга ишлатган қўполлиги, етказган тан жароҳати туфайли ҳаётига зомин бўлгани ёзилади. Яна бир қанча милиция таянч пункти ходимлари томонидан амалга оширилган ноқонунийликлар санаб ўтилгач, Президент Медведевнинг соҳани ривожлантириш йўлида олиб бораётган ишларига назар ташланади. Ички ишлар вазирлигининг етарлича ислоҳот ўтказмаётгани танқид остига олинади. Шунингдек, журналист Давлат Думаси ва депутатларнинг бу борадаги фаолияти ҳақида сўз очади. Мақола якунида эса ДАН ходимлари ҳақида латифани келтириб, яна бир бор давлатдаги бу тизим яхши ишламаётганига ўқувчи эътиборини қаратади.

“Хуррият” газетаси 2010 йил 32-сонида газета мухбири Азим Рўзиевнинг “Ёпиғлиқ қозон қачон очилади?” сарлавҳали мақоласи эълон қилинади. У газетага келган шикоят хатидан кейин ёзилган. Мақолада ҳикоя қилинишича, Самарқанд шаҳрида истиқомат қилувчи аёл уйида

ёнгин чиқиши оқибатида зарар кўради. Аслида ёнгин унинг қўшнисининг уйидан ўтган, бу ишни ёпмоқчи бўлган ўт ўчирувчилар ва маҳалла қўмитаси раиси ўринбосари аёлни ёнгин унинг ўз уйидан чиққан, деб айтишга кўндиришга уриниб, “Горгаз”дан 20 миллион сўм олиб беришга ваъда берадилар. Жабрланувчига ёрдам бериш у ёқда турсин, хонадон эгасига турар жойида ёнгин хавфсизлиги чораси кўрилмагани айби қўйилади. Шунингдек, мақолада ёнгин чиққанида далолатнома тузиш билан боғлиқ кўзбўямачиликлар фош этилади. Журналист воқеага турли мутасадди ташкилотларнинг муносабатини кўрсатади. ИИБ ходимларининг фаолиятини ижобий баҳолайди. “Мўйин Пўлатов ўз айбини яшириш мақсадида хонадонини тўлиқ таъмирдан чиқарди. Любат Эгамбердиевнинг уйи эса бундан икки ярим йил аввал қандай бўлса, ҳозир ҳам шундайлигича турибди”, деб таъкидлаб ўтади. Мақолада икки ярим йилдан бери ҳал бўлмаётган муаммо жабрланувчининг кўрсатмалари ва хат-ҳужжатлар асосида ёзилган, аммо журналистнинг касбий суриштируви мавжуд эмас. Тегишли шахслар билан ўзи учрашиб гаплашмаган.

“Правда Востока” газетасининг 2011 йил 46-сонида Мария Уханованинг “Ўғирланган” йўл” (“Украденная” полоса”) сарлавҳали мақоласи эълон қилинган. Унда журналист шаҳар кўчаларидаги автомобиль тўхташ жойларининг яхши йўлга қўйилмагани, натижада автобус ва йўловчилар ҳаракатланадиган йўлакларга, бошқа тўхташ тақиқланган ҳудудларга машиналар қўйилиши оқибатида йўл ҳаракати хавфсизлиги қоидалари бузилиши устидан текширув олиб борган. Мақола аввалида мавзуга оид статистика берилади. Унда келтирилишича, ҳозир мамлакатимиздаги ҳар тўртинчи оила шахсий автомобилга эга. Тошкент кўчаларида ҳар куни минглаб автомобиллар ҳаракатланади. Муаллиф ушбу фактлар орқали кўтарган мавзунинг долзарблигига ўқувчини ишонтиришга уринган. Журналист бир неча кўчаларда, автомобиль

тўхташ жойларида бўлиб, ҳолатни синчков кузатган, ҳар бирида муаммо кўзга ташланаётганини баён этган. Жумладан, мақолада аниқ манзиллар: “Қатортол” кўчасидаги улгуржи савдо бозори, “Фарҳод” бозори, Олой бозори, “Чилонзор” ва “Мустақиллик” метро бекатлари, Навоий шохкўчасидаги маиший савдо расталари, Ўзбекистон ва Амир Темур шохкўчалари, Буюк Турон кўчаларидаги автомобил тўхташ жойларидаги ҳолатдан мисол келтирган. Мақолада биринчи ўринда кўтарилган муаммо автомобиль тўхташ жойларининг камлиги бўлса, иккинчиси борларининг ҳам яхши ишламаслигидир. Уларда ҳаммага жой етмаслиги, нархнинг баландлиги, тўлов ҳақида чек берилмаслигини ёзган. Журналист кузатув ва автомобиль тўхташ жойларидаги суҳбат жараёнида мижоз ролини бажаргани сезилади, материал тайёрлашнинг кейинги босқичида эса журналист сифатида мавзу юзасидан йўловчи, автобус ҳайдовчиси, шаҳар автомобил назорати капитанидан интервью олади. Давлат солиқ қўмитасидан маълумот сўраб, натижага эришолмаганини ёзади. Ҳаракат хавфсизлиги масалалари қайд этилган меъёрий ҳужжатлардан иқтибос келтиради. Мақола сўнгида эса муаммо юзасидан Тошкент шаҳар ҳокимиятидан бирор ечим ва ислоҳот кутилиши таъкидланган.

Бугунги матбуотимизда росмана журналистик текширувлар кам. Баъзи материаллар “Журналист текшируви” рукни остида эълон қилинмаган бўлсада, унда муаллифнинг журналист текширувига даъво қилиб ёзгани сезилади. Ваҳоланки, назарий маълумотлар билан муқояса қиладиган бўлсак, унга журналист текшируви нисбатини беролмаймиз. Бунга сабаб журналистнинг мазкур жанр қоидаларининг аниқлаштириб ололмаганини кўрсатиш мумкин. Яна бир сабаби – таҳрир. Мухбир томонидан тайёрланган материал раҳбарият таҳриридан ўтказилиб, танқид ва айрим фактлар олиб ташланганда, журналист текшируви ўз аҳамиятини йўқотади. Зеро журналистик асарни умумий таҳлиллар эмас, биргина фактнинг ўзи ушлаб, жозиба бахш этиб турган бўлиши мумкин.

Матбуотда журналистик текширувга ўхшаш материалларнинг кўпаяётганига таҳлилий жанрларнинг барча материаллари бир бирига ўхшаши ва яқинлиги ҳам сабаб бўлади. Шунга қарамай, журналист текширувида ижод қилаётган одам ўзини ёзишдан чекламаган ҳолда жанр ва йўналиш масъулиятини ҳис этиши, таҳририят услубини унутмаслиги мақсадга мувофиқ бўлади.

1.3. Текширув олиб боровчи журналистнинг профессионал маҳорати

Журналист текшируви чоғида журналистнинг шахси, унинг нуқтаи назари, кўрилаётган масала ёки муаммога нисбатан инсоний, касбий ва фуқаровий позицияси аниқ намоён бўлиб туради. Журналист текшируви жараёнида журналист кўплаб ва турфа тоифадаги шахслар билан мулоқотга киришади, ахборот олишдан ториб, уни тартибга солиш, ундан фойдаланишгача журналист муносабатлар оламида яшайди. Бу жанр журналистдан тадқиқотчилик, назарий билимларни пухта эгаллаган олимлик, воқеликни яхши билган амалиётчиликни тақозо этади. Журналист текшируви журналист маҳоратининг кўзгуси бўлиши билан бир вақтда унинг ҳам инсоний, ҳам касбий одобини бутун мураккаблиги, керак бўлса, барча сир-асрорлари билан яққол намоён этади.

Журналистиканинг бош фигураси журналистдир. Битта газета мақоласининг вужудга келиши, яратилиши, эълон этилиши ва эълон этилгач кечадиган жараёнлари – шуларнинг барчасининг марказида журналист шахси туради. Жумладан, журналист текшируви жанрига мансуб матбуот чиқишларининг бош қаҳрамони ҳам журналистдир, унинг шахсидир. Тўғри, журналистиканинг энг ихчам жанри бўлмиш оддий ахборотнинг вужудга келишида ҳам мухбирнинг психологияси “иштирок” этмай қолмайди, лекин журналистиканинг йирик жанрлари, жумладан журналист текширувига мансуб мақолаларда муаллифнинг шахси, психологияси бор мураккаблиги билан кўзга ташланади¹.

Журналист текшируви жанрида ижод қиладиган журналистлар “investigator”, унда касбини ўзгартирадиганлар “muckraker” деб аталади. Аслида “muckraker”лар ҳар доим ҳам касбини ўзгартирувчи бўлмай, бу

¹ Дўстмуҳаммад Х. “Журналистнинг касб одоби муаммолари: назарий-методологик таҳлил (Монография) Т.: Янги аср авлоди, 2007. Б.166.

сенсацион ахборот тайёрловчиларга нисбатан қўлланилади. “muckraker” - “ахлат титувчилар” деб ҳам таржима қилинади. Буни 1906 йил АҚШ Президенти Теодор Рузвельт ишлатган. А.И.Волков бундай журналистларга “тозаловчилар” деб таъриф беради ва ёмонликка қарши, ҳақиқатнинг қарор топиши учун курашувчи сифатида кўрсатади¹.

Инглизча “investigation” сўзи икки хил маънога эга. Биринчиси – “тадқиқот”, иккинчиси – “текширув” сифатида журналист текшируви учун қўлланилади. Лекин журналист текширувида фактлар тўплаш жараёнида тадқиқот ҳам олиб боради. Унинг ахборот манбалари турлича бўлиши мумкин: инсонлар (гувоҳлар), ҳужжатлар, шахсий кузатув.

Ҳужжат – энг ишончли манба. Ҳужжатлар ёзма ёки босма, кино ёки фотоплёнка, аудио ёки видеоёзувлар бўлиши мумкин. Улар билан ишлаганда журналистдан тартиб ва зеҳн билан биргаликда маълумотларнинг ишончилигини текшириш, материалларни таҳлил қилиш талаб этилади. Шунингдек, уларни қўлга киритишда турли усуллардан фойдаланиш мумкин. Журналист текшируви инсонлардан интервью олишни тақозо этса, текширувчи журналист оддий суҳбатдош-журналистдан фарқли равишда нафақат қандай саволлар беришни, балки психологик ёндашувлардан фойдаланишни ҳам чуқур билиши лозим².

Журналист текшируви журналистикадаги энг ўткир ва масъулиятли йўналиш ҳисобланади. Хорижий тажрибада журналист текширувига махсус мухбирлар ихтисослашади ва таҳририятда журналист текшируви асосан улар томонидан олиб борилади. Лекин журналист текшируви ҳар қандай жамоатчилик билан ишлаш қобилиятига эга, синчков, ҳақиқатпарвар, фактлар тўплашга уста бўлган журналист томонидан ўтказилиши мумкин. Унда муаллиф томонидан ўз позицияси намоён

¹ Волков А. И.. Опасная профессия. М.: 1995-1997. С.20

² www.revolution.allbest.ru

этилиши баробарида аудитория учун хулоса чиқаришга ўрин қолдирилиши керак. Миш-мишлар журналист текширувини бошлаш учун асос бўлиши мумкин, лекин ахборот манбаи сифатида қўлланилмайди.

Текширувнинг илк иши – маълумот излаш. Умуман олганда, ҳар қандай жанрда ижод қилган журналист, у хоҳ шарҳловчи, хоҳ репортёр бўлсин, биринчи бажарадиган вазифаси маълумот излаш бўлади. Текширувчи журналист эса улардан фарқли ўлароқ, маълумотлар тўплаб муҳимини ажратиб олишдек мураккаб вазифани бажаради. У қўлига киритган барча ахборотни ҳам тақдим этавермайди. Иккинчидан, текширувчи журналист учун янгиликлар муҳбири ёки репортёрниқидан кўра маълумот манбалари ёпиқ бўлади. Журналистлар ҳам маълумот тўплашда бошқалар билмайдиган, кўпчиликдан сир тутилаётган манбаларни очишга ҳаракат қилади. Журналист текширувида журналист мавзу ва ўрганилган муаммо юзасидан ўз хулосалари, таклифларини беради. Унда бошқа материалларга кўра муаллиф фикрининг қоришиб кетиши кўпроқ кузатилади. Бу аксарият ҳолларда очик берилмаса ҳам тўпланган фактлар ва унга изоҳлардан сезилиб қолади.

Журналист текширувида ёзиш услуби қайси мамлакат, қайси халқ учун ёзилаётганига қараб ҳам фарқланади. Масалан, Ғарб ва Америка аудиторияси фақат фактлардан иборат материални яхши қабул қилади, журналистнинг қўшимча мулоҳазаси ва хулосасини ҳавола этишни ноҳолислик, деб баҳолайди. Россия аудироияси эса ҳиссиёт ва баҳо қўшилмаган материални қабул қилолмайди, уни мукамал эмас, деб ҳисоблайди. Нафақат аудитория, балки рус назариётчилари ҳам қуруқ ёзилган текширув мақоласига қарата журналистик текширув ҳуқуқни муҳофаза этувчи органлар текширувидан фарқ қилиши керак, деб фикр билдиради. Шундан келиб чиқиб, рус журналисти учун фактларни таҳлил қилиш ва вазиятни баҳолаш оқланади.

Журналист текшируви ишлаш учун кўп вақт ва шароит талаб этади. Бир мавзуда суриштирув олиб бораётган журналист ўша вақтнинг ўзида бошқа ишлар билан шуғулланиш имкониятига эга эмас. Бир масала бир неча кунлар, ҳафталар ёки ойлар мобайнида ўрганилади. Текширувнинг қийинчиликлари вақт муаммоси, ишнинг ташкилий томони, ҳуқуқий жиҳатлари, ахборот манбаларини қидириб топиш ва ҳоказолар билан боғлиқ. Текширувни мукаммал даражада яқунлаш учун унга албатта кўп вақт ажратиш керак. Нашр муҳаррирлари мухбирларга етарли вақт ва шароит яратиб беришлари лозим. Журналист текшируви жанрида ижод қилиб, журналистиканинг тезкорлик талабига жавоб бериш қийин.

Журналист текшируви журналист ёки таҳририят, оммавий ахборот воситасининг ташаббуси билан, шунингдек, буюртма асосида ҳам бўлиши мумкин. Бунга оддий қараш ва фарқлаб олиш керак. Журналист текширувига буюртма бериш мумкин, лекин унинг натижасига эмас. Журналист холислик билан ишлаб, буюртма берган томоннинг зиёнига ишлайдиган фактларни йиғиши мумкин. Муаллиф бунга эришиш ва ҳалол текширув олиб бориши учун буюртма берувчидан фақат мавзунигина аниқлаштириб олиши, ахборот манбалари ва иш йўналиши бўйича маслаҳатлашмаслиги даркор¹. Охирги пайтлар айрим журналистлар томонидан нохолис журналистик текширувлар олиб борилиши, буюртма берган томоннинг манфаатларига оғишиб, мансабини суиистеъмол қилиш ҳоллари кузатилгач, холис тайёрланган материалларга ҳам шубҳа билан қараш пайдо бўлиб қолди. Бу таҳририят томонидан журналистик текширувлар чоп этилишига рухсат берилмаслигининг бир сабабига айланди.

Журналистнинг ижодий фаолияти ҳақида гапирганда унинг уч таркибий қисмдан иборат эканлигини кўриш мумкин. Журналист,

¹ www.evarist.narod.ru

биринчи навбатда муаллиф, ижодкордир. Матбуотнинг турли жанрларига оид бўлган ўз асарлари билан газета саҳифаларида доимий равишда иштирок этиш – журналистнинг бош вазифаси ва муҳим ижодий бурчи ҳисобланади. Ўз касбини пухта эгаллаш, ўткир қалам эгаси бўлиш, ижтимоий иллатларни муросасиз равишда фох этиш, доимо изланиш, ижод қилиш, маҳоратини муттасил ошириб бориш – журналистнинг ижодий қиёфасини белгиловчи бош мезони. Ўзининг бутун билими, маҳорати, ғоявий-сиёсий дунёқарашини журналист асарлари орқали баён этади ёки бошқача қилиб айтганда, ўз асарлари билан жамиятга хизмат қилади¹.

Журналист учун асл ҳолат ва ҳақиқатни билиш ёки топишнинг ўзи етмайди, уни жамоатчилик кўз ўнгида исботлаб бериши, ишонтира олиши керак. Бунинг учун эса иш жараёнида журналистлар воқеликка дахлдор асосий факт ва далилларни излайдилар ва уларга таянадилар, тўғрилиқни исботлашдаги асосий қурол - факт бўлади.

“Адолат” газетасининг 2011 йил 11 февраль сонида чоп этилган “Қоғозда бажарилаётган ишлар” сарлавҳали мақолада журналист томонидан Наманган вилоятининг Чортоқ туманидаги ёшларнинг бандлик масаласи ўрганилган. Мухбир Саидолим Абдурахмонов сўзининг бошида глобал муаммо саналган ишсизликни жузъий камчилик, деб баҳолайди ва бу борада давлат томонидан бажарилаётган ислохотларни санайди. Мақолада келтирилишича, мазкур ҳудудда 2010 йилда янги иш жойлари ва аҳоли бандлигини таъминлаш дастури ишлаб чиқилган, режа ортиғи билан бажарилган, лекин муаммо бартараф бўлмаяпти. Айримлар рўйхатда гўё ишли одам сифатида турганини ёзади. Журналист текширув давомида факт ва рақамлар билан кўп ишлаган, уларни таққослаб таҳлил қилган. Масалан, 2009-2010 ўқув йилида 9та касб-ҳунар коллежини жами

¹ М. Худойкулов. Матбуот ва жамият. Т.: Ўзбекистон, 1976. Б. 94.

3141та талаба битиргани, уларнинг 300 нафари ишсизлигини келтиради. 27511та кичик бизнес субъектларидан 2054таси фаолият кўрсатмаётгани ҳудудда аҳолини, ёшларни иш билан таъминлашга салбий таъсир кўрсатишини ёзади. Мазкур газета партия нашри бўлгани учун журналист мавзунини ўрганиш жараёнида муаммога депутатларнинг муносабатига эътибор қаратади. “Адолат” СДП туман Кенгаши фаоллари ва депутатлик гуруҳларининг суствлиги, сессияларда аҳолини, жумладан, ёшларни иш билан таъминлаш масаласи бор-йўғи бир марта олиб чиқилганини таъкидлаган ҳолда, рақобатдош партия Халқ демократик партиясининг асосий йўналиши бўлишига қарамай, ушбу масалага бефарқлигини қистириб ўтади. Туман ҳокими ҳам ХДПнинг аъзоси эканлигига урғу беради. Хулоса ўрнида туманда иш олиб бораётган барча сиёсий партиялар фаолларидан, айниқса, депутатлардан жамоатчилик назоратини кучайтириш кераклиги баён этилади.

“Ўзбекистон овози” газетасининг 2010 йил 20 ноябрь сониде газета муҳбири Иброҳим Жонузоқовнинг “Лоқайдлик оқибати” сарлавҳали журналистик текшируви эълон қилинган. Унда Сирдарё вилоятида яшаган 26 ёшли ҳомиладор аёлнинг вафот этиш сабаб ва айбдорлари таҳлил этилган. Мақола бошида марҳуманинг онасидан олинган интервью келтирилади. Даъвогар ҳам, асосий гувоҳ ҳам шу шахс ҳисобланади. Чунки у соғлиғи ёмонлашган қизини шифохонага олиб борганида, акушер гинеколог кўрикдан ўтказиб, беш ойлик ҳомила она қорнида нобуд бўлганини аниқлайди, лекин беморни шифохонага ётқизиш ва керакли чораларни кўриш ўрнига тегишли ускуналари тайёр эмаслигини айтиб уйига жўнатиб юборади. Шунингдек, она қизига шифокор томонидан қўпол муомала қилинганини айтади. Ҳолат юзасидан журналист акушер гинеколог билан гаплашади ва унинг “Қўлимдан келган ишни қилдим. Беморнинг ўзи соғлиғига лоқайд бўлган” мазмунидаги кўрсатмаси ва қўпол муомала қилганини рад этганини ҳавола этади. Марҳуманинг

қайнонаси келини иш билан бўлиб, соғлиғига яхши қаролмаганини билдиради. Журналист ҳақиқатни аниқлаштириш мақсадида қишлоқдаги фельдшер акушерлик пункти ходими, акушерлик комплекси акушер геникологи, туман ҳокими ўринбосари, вилоят соғлиқни сақлаш бошқармаси ҳуқуқшуноси, туман ички ишлар бўлими терговчиси билан воқеа юзасидан суҳбатлашади. Уларнинг ҳар бири турлича фикр ва важлар келтиради. Уларнинг ҳаммаси ҳам асослига ўхшаб қолгач, журналист хулоса чиқаришга қийналади ва бир томонни юз фоиз ҳақ, иккинчи томонни ноҳақ дейиш фикридан йироқмиз, деб ёзади. Кўрсатма берувчиларнинг икки томонга бўлиниб қолганининг сабаби уларнинг бир қисми беморнинг ўзини соғлиғига бефарқ бўлганликда айблаган бўлса, иккинчи қисми тиббиёт ходимларини фожеага сабабчи қилиб кўрсатган. Журналист бу икки фикрга ҳам қўшилади, лекин мақолага илова қилинган таҳририят фикрида тиббиёт ходимларига кўпроқ айблов қўйилгани сезилиб қолган. Унда ҳалол ва фидойи касбдошлари шаънига доғ тушираётганлар озгина айби бўлса ҳам жазосиз қолмаслиги лозимлиги таъкидланади. Бир оз вақт ўтиб, газетанинг 2011 йил 8 январь сониди мазкур журналистик текширувга жавоб эълон қилинди. Унда Республика Соғлиқни сақлаш вазирлиги Оналик ва болаликни муҳофаза қилиш Бош бошқармасининг хати тўлиғича келтирилади. Бу хат газетадаги журналистик текширувдан кейин эмас, марҳуманинг онаси томонидан вазирликка берилган шикоят аризасига кўра ёзилган. Унда бемор соғлиғи ёмонлашган пайт шифохонага ётгани, лекин даволаниш тугамай ўз хоҳиши билан чиқиб кетгани, ҳомила нобуд бўлган пайт геникологга мурожаат қилганида унинг тиббий асбоб-ускуналари тайёр эмаслигини тушунтиргани ёзилади. Вафот этгани сабаби эса ҳомиладор аёлда умумий тутқаноқ кузатилгани, чора-тадбирлар ёрдам бермагани, деб асосланади. Хатда суд-тиббиёт экспертиза бюроси томонидан берилган хулоса ҳам келтирилади ва унда ҳам ҳомиладорликнинг асоратли кечиши ташхиси

қўйилганини кўриш мумкин. Шунингдек, хатда туғруқ бўлим мудир, айбланаётган акушер гениколог эгаллаб турган лавозимидан озод қилингани, бошқа шифокорларга интизомий жазо қўллангани, марҳуманинг оила аъзолари билан суҳбат ўтказилиб, ҳолат батафсил тушунтирилгани ёзилади. Бу гал ҳам таҳририят фикри илова қилиниб, энди таҳририят олдингисидан фарқли ўлароқ беморни кўпроқ айблаган. Таҳририят ва журналист охирги кўрсатма (расмий хат) орқали шу хулосага келган. Масаланинг моҳиятига етиш мақсадида қўшимча изланишлар ўтказмаган. Воқеанинг нима билан тугалланганини аудиторияга етказиш вазифасини бажардилар, лекин шундай якун, шундай ҳукм қанчалик тўғри ёки нотўғрилигини кўрсатиб беролмадилар. Беморни соғлиғига лоқайдликда айблаб чиқариб қўйилган хулоса бунинг ўрнига ўтмайди.

“Туркистон” газетасининг 2011 йил 26 март сонида Темур Давидовнинг “Бегоналар орасидаги “бегоналар” сарлавҳали мақоласи чоп этилган. Унда АҚШ томонидан дунё бўйлаб ўтказилаётган таълим, иш, саёҳатга мўлжалланган дастурлари, улар орқали Америкага бораётган инсонлар, айниқса, ёшларнинг муаммоларга дуч келгани ёритилган. Муаллиф аввало бундай хорижий дастурлар ва уларнинг яширинган мақсадлари, бошқа давлат фуқароларига келтираётган зарарлари ҳақида тўхталиб, мақоланинг кейинги қисмида икки нафар ўзбек йигитининг Американинг шундай дастури билан бу мамлакатга боргани ва алдангани ҳақида ҳикоя қилинади. Журналист бу икки қаҳрамон мисолида хорижий дастурларнинг моддий ва маънавий зарари, улар миссионерлар ва ноқонуний миграция билан шуғулланувчилар манфаати йўлида ишлаши ҳақида аниқ мисоллар келтиради. Мақола орқали АҚШ давлати кескин танқид остига олинади, демократия ва инсон ҳуқуқлари тарғиботчилига даъво қилаётган мамлакатда меҳнаткашлар ва болалар ҳуқуқи оёқости қилиниши ҳоллари очиб берилган.

Жамиятда журналият текшируви боп мавзулар етарлича, гап уларнинг кўтарилмаслигида эмас. Агар ўзбек журналистлари томонидан мавжуд муаммолар умуман кўтарилмайди, десак хато қилган бўламиз. Аммо масаланинг илдизи ана шу муаммонинг қандай кўтарилиши, таҳлил этилиши ва ёндашувга бориб тақалади. “Ўзбекистон овози” газетасининг 2011 йил 43-сонида газета мухбири Абдумалик Ҳайдаров Жиноят ишлари бўйича Олтинсой туман суди раиси Ҳасан Давлатов билан ҳаммуаллифликда “Пластикни пул қилиб бераман” сарлавҳали мақола ёзади. Унда “банк пластик карточкангизни нақд пул қилиб бераман”, деб бир неча инсонларнинг карточкаларини олган, лекин ваъдасини устидан чиқмай ғойиб бўлган, баъзи инсонларнинг хоҳишини бажаргани билан фоиз ушлаб қолган ва пул ечишда кўзбўямачиликлар қилган таъмагирлар ҳақида сўз боради. Жабрланувчилардан бири журналистга интервью бериб, “Ўн нафарга яқин ўқитувчи унга эргашиб Деновга бордик”, дейди. Шундан билиниб турибдики, ўқитувчилар ойлик маошининг кўп қисми банк пластик карточкасига ўтказилган, уларга эса нақд пул керак. Пластик карточкадаги пулни ишлата олмагандирки, сарсонгарчиликка қарамай узоқ жойга борган ва бегона одамга ишонишга мажбур бўлган. Журналист эса бу жиҳатдан оғиз очмайди. Журналист масалани шу ерда тўхтатиб, нега инсонлар пластик карточкадан эҳтиёжлари йўлида ва самарали фойдаланишда ноқулайликларга дуч келмоқда, саволини қўйиб, айнан шу муаммо юзасидан журналист текшируви ўтказиши мумкин эди. Аудитория ҳам ундан шуни кутади. Мақолани ўқиган муштарийда муаллиф ўзи айтган “пластик қаллоблари қўпаяётганидан кўз юммаслик даркор” фикридан кейин “Унинг юзага келиш сабаблари нима?”, “Нега инсонларда пластик карточкадаги маблағни нақд пулга айлантириш эҳтиёжи туғилди?”, “Нега бу масалани банкда ҳал этолмай, фирибгар тузоғига илиндилар?” каби саволлар туғилади. Мақолада эса ушбу саволларга жавоб йўқ. Журналист ҳолат юзасидан давлат солиқ

инспекцияси раҳбари, банк ходими, давлат солиқ бошқармаси вакилидан интервью олади. Уларнинг кўрсатмаларида ҳам асосий масала – банк пластик карточкалари туғдираётган ноқулайликлар, пластик карточка билан муомалани кенг йўлга қўйишдаги муаммолар, банкоматларнинг етарлича эмаслиги ва аҳоли истаган вақтда банкдан пластик карточкадаги пулни нақд пулга айлантира олмаслик масалалари акс этмаган. Балки журналист томонидан бундай савол берилмагандир, ахир у фақатгина пластик карточкалар орқали фойда кўраётган фирибгарлар ҳақида ёзишни мақсад қилган-ку.

Журналистда муаммога нисбатан шубҳа мавжуд, аммо факт йўқ бўлган вазият ҳам учрайди. Бунда одатдаги фаолиятдан кўп вақт ва куч талаб этилади, шунингдек, бундай мавзуларга бир эмас, бир неча мухбир жалб этилиши ҳам ўринли. Ҳаммуаллифликда тайёрланган журналистик текширувлар амалиётда кўп учрайди. Буни, айниқса, Россиянинг “Аргументы и факты” газетасида етарлича учратиш мумкин. Текширув олиб бориш учун журналистлар гуруҳининг тузилиши сабаби, биринчидан, мавзуни ҳар томонлама ва чуқур ўрганишга интилиш бўлса, иккинчидан, текширув олиб бориш нисбатан хавфли журналистик фаолият бўлгани учун муаллифлар бунга биргаликда тайёр туришлари, бир-бирларини химоя қилишлари учун осонлик туғдиради.

Ҳар қандай журналист учун маҳорат фаолиятидаги энг муҳим масалалар қаторида туради. Таҳлилий жанрда ижод қилувчи, текширув олиб боровчи журналист учун эса юксак профессионал маҳорат билан биргаликда ана шу маҳоратини холислик билан кўрсатиб бериш ҳам талаб этилади. Зеро, ишининг асосий ғояси ҳақиқат бўлган текширувчи журналист ҳар бир сўзида масалага одилona ёндашиши лозим.

Текширув ўтказувчи, яъни текширувчи текширилувчидан психологик жиҳатдан устунлик қилади. Унинг савол-муомаласида, ўзини тутишида кўз қарашларида ана шу устунлик кайфияти бўртиб кўринади.

Текширув давом этиб, камчилик ва нуқсонларни ифода этувчи маълумотлар тасдиқлангани сайин текширилувчининг бўйни қанчалик эгилса, текширувчининг тили шунчалик бийронлашади. Қиёс, таҳлил, тадқиқ натижасида асл манзара ойдинлашиб, ҳукм ва хулоса палласига яқинлашгани сайин журналист ўзини доно кашфиётчидан кам сезмайди. Бундай мураккаб психологик эйфория ҳолатини бошдан кечириш ҳар қандай одамнинг, жумладан журналистнинг ҳам феълига, тафаккур тарзига, кибр-ҳавосига таъсир кўрсатмай қолмайди¹.

Журналист текширувида журналист психологияси касбий фаолият ва ижодга таъсир кўрсатувчи омиллардан саналади. Мавзу топилганидан бошлаб уни ўрганиш, ёзиш, таҳририятга ҳавола этиш, газета орқали оммага тақдим этилиши ва ундан кейинги муносабатларга жавоб бериш жараёнларида журналистнинг характери, темпераменти, хиссиётлари, позицияси ҳамда этикаси бўй кўрсатади. Биргина сарлавҳанинг ўзиёқ журналистнинг ёндашуви, зиддиятли томонларнинг қай бирига кўпроқ ён босишини кўрсатиб қўяди. Журналистнинг касбий маҳорати, билим савияси, нуқтаи назарини кўрсатиш, аудитория ва касбий доира олдида ўзига хос имижни шакллантиришда ҳам журналист текшируви асосий йўналиш ҳисобланади.

¹ Х.Дўстмуҳаммад. Журналист текшируви: матбуотни эркинлаштириш йўли. “Хуррият” газетаси, 2004 йил, 26-июнь сони

II БОБ. ЖУРНАЛИСТ ТЕКШИРУВИДА АУДИТОРИЯ ПСИХОЛОГИЯСИ

2.1. Жамиятдаги муаммоларни журналист текшируви орқали аудиторияга тақдим этилиши даражаси

Журналист текширувларининг мавзуси турлича бўлишига қарамай, уларнинг асосий қисми ҳали мутасадди органлар томонидан аниқланмаган жиноятлар ва ҳуқуқ бузилишларга бориб тақалади. Бу эса жамиятдаги ижтимоий, иқтисодий, сиёсий муаммоларга мослаб талқин қилинади. Умуман олганда, профессионал даражадаги журналист текшируви учун илк ва муҳим омил мавзу, уни тўғри танлаш эмас, балки унга ёндашув, қандай очиб беришдадир. Чунки арзимасдек кўринган мавзунини олиб чиқиб ҳам уни аудитория кўз олдида долзарб даражага етказиш кузатилган.

Журналист текширувидан кўзда тутилган бош муддао – жамиятнинг бирор соҳасидаги, жабҳасидаги мавжуд муаммога кенг жамоатчилик эътиборини қаратиш. Матбуот сўзининг эркинлиги ҳам, цензуранинг йўқлиги ҳам, жамият ахборотлашган ва фуқаролик жамиятига айланаётганининг муҳим белгилари, талаблари ҳам шундан иборат.

Минг хил найранг ишлатиб, ахборот бермасликка уриниш ҳолатларига жамиятимизда буткул барҳам берилди, деб айтолмаймиз. Аслида ўта зарур ахборотни вақтида ва тўқис ола билиш маҳоратини тиш суғурувчи стоматолог шифокор маҳоратига қиёслаш мумкин. Қолаверса, раҳбарлар билан учрашиш, суҳбатлашиш, савол-жавоб қилиш маданияти ва маҳоратини ўзлаштирмай туриб (бу ўринда журналистдаги инсоний ва

касбий одоб, маданият маҳорати туташиб кетади) журналист текширувини эплайман, деган журналист янглишади.¹

Австралия журналистикасида урушдан кейинги пайтда олиб борилган бир журналистик текширув алоҳида ўринга эга. 1946 йилда “Мельбурн геральд” газетаси руҳий касалликлар шифохонасидаги шароит бўйича жиддий журналист текшируви ўтказган. Газета мухбири Денис Уорнер “Руҳий касалликлар шифохонасидаги даҳшатли шароит” сарлавҳали 4 қисмли мақола ёзган. Текширув объекти сифатида танланган госпиталда журналистни шифокорлар ҳам қўллаб-қувватлаган ва кузатув учун шароит яратган. Мазкур масала журналистикада машҳур мавзуга айланди ва бошқа - Билл Типинг исмли журналист томонидан ҳам мақола ёзилди. Муаммонинг тўлиқ кўтарилиши ислохотларни бошлаб берди. Парламентда соғлиқни сақлаш тизимини яхшилаш бўйича муҳокамалар олиб борилди. Газета бош муҳаррири Сесил Эдвардс “Яхши газета аҳоли ҳаёти билан фаолият юритади. У муаммоларни ёритиш орқали аудиторияни ҳақиқатни англаш учун йўналтиришга тайёр бўлиши керак”, деб хулоса чиқарган ва шундай кўрсатма берган².

Россия журналистикасида “Журналист текшируви” рукни 1990 йилдан бошлаб матбуот юзини кўрган. Бу пайт текширув олиб боровчи журналистлар ҳуқуқий жиҳатдан ва ахборот манбалари билан қўллаб-қувватланмаган, ҳеч бўлмаса таҳририят унга хайрихоҳлик билдирмаган. Шунинг учун ҳам журналист текшируви тарихан журналистнинг шахсий ташаббусига асосланган жанрдир. Бугунги кунга келиб журналист текшируви учун имконият берилган, ҳуқуқий кафолатланган ва таҳририят

¹ Х. Дўстмуҳаммад. “Журналистнинг касб одоби муаммолари: назарий-методологик таҳлил (Монография) Т.: 2007. Янги аср авлоди, Б.166.

² Актуальные вопросы развития партийной прессы Узбекистана. 3-й выпуск. Институт по изучению гражданского общества. Т.:2011. С.17.

томонидан қўллаб-қувватланадиган бўлса-да, аксарият ҳолларда журналист мавзуга ўз хоҳиши ва ташаббуси билан қўл уради.

Россияда 1887 йили репортёр Владимир Гиляровскийнинг “Москвада ит ови” (“Ловля собак в Москве”) сарлавҳали мақоласида пойтахтдаги дайди уй ҳайвонлари ҳақида мавзу олиб чиқилган бўлиб, бу материал журналист текширувига яқин ва мамлакат журналистикасида мазкур жанрнинг илк намунаси ҳисобланади. Замонавий журналист текширувининг асосчилари сифатида Артем Боровик (“Совершенно секретно”), Евгений Додолев (“Московский комсомолец”), Дмитрий Лиханов (“Огонёк”), Юрий Щекочихин, (“Литературная газета”)лар тан олинган. Телевидениедаги мазкур жанрга мос кўрсатувлар Александр Политковский томонидан асос солинган “Взгляд” дастурида акс этади. Ундаги журналистик текширувлар машҳур ва сиёсий аҳамиятга молик шахсларнинг телефон суҳбатларидан тортиб турли шахсий ва иш фаолиятидаги маълумотларни очиш билан характерланган. Бугунги рус журналист текширувлари ҳокимият суиистеъмоллари ва коррупция мавзусига кўп мурожаат қилгани учун аудиторияда текширувнинг мавзуси асосан шулардан иборат, деган тасаввур уйғотиб қўйди. Лекин журналист текшируви жанр сифатида бирор бир тор мавзуга ихтисослашиб қололмайди, турли мавзуларда текширув олиб бориш мумкин, мавзу фақат унга қўйиладиган талаб билан фарқланади, яъни журналист текширувининг мавзуси долзарб, ижтимоий-сиёсий аҳамиятга молик, аудиториянинг катта қисмини қизиқтирадиган бўлиши лозим.

Журналист текшируви риожланишнинг илк босқичларида телевидение ва матбуотда тенг олиб борилган. Кейинчалик телевидение уни матбуотга “топшириб” қўйди. Журналист текшируви деганда аввало босма ОАВ материали тушуниладиган бўлди. Бунга ўзида профессионал журналистик текширувларни мужассамлаштириб, шу орқали

машхурликка эришган газеталар сабабдир. Улардан бири - “Совершенно секретно”.

Россия журналистикасидаги текширувлар 1989 йили Юлиан Семенов томонидан асос солинган “Совершенно секретно” газетасида аксини топган. Газета асосчиси бир вақтнинг ўзида ҳам журналист, ҳам ёзувчи, ҳам “Взгляд” теледастури бошловчиси эди. Газетани ташкил этганида унга ўша даврнинг “Огонёк” журнали, “Московские новости” газеталари рақобатчилик қилган. Лекин “Совершенно секретно” улардан бир қанча хусусиятлари билан ажралиб турар, жумладан, у революциядан кейинги биринчи мустақил ва нодавлат оммавий ахборот воситаси сифатида пойтахт нашрлари ичида етакчи эди. Семенов газета ишини бошлар экан, атрофига машхур ва нуфузли кадрларни эмас, айнан янги етишиб чиқаётган ва ёш журналистларни тўплади. Афғонистон, Никарагуа, АҚШдан репортажлар газетанинг обрў қозонишига сабаб бўлди. Семеновдан сўнг газетага Артем Боровик бошчилик қилган. У эски қадриятларни давом эттирган ҳолда газетани нисбатан ўткирлаштирди ва замонавий тамойилларни олиб кирди. Газетанинг ҳозирги нашрларида ҳам бу икки шахснинг исм-шарифи асосчилар сифатида қайд этилади. 1991 йили “Совершенно секретно” теледастури эфирга узатилди ва Россия телевидениесида журналист текшируви жанридаги биринчи кўрсатувга айланди. Унга бошловчилик қилувчи Артем Боровик ўша даврда мамлакат президенти бўлган Михаил Горбачевдан интервью олган биринчи журналист бўлди. 1997, 1998, 2000 йилларда ушбу дастур миллий телевизион мукофотнинг финал босқичида иштирок этди, 1999 йилда “энг яхши публицистик дастур” деб топилди. Машхур фирмалар билан боғлиқ муаммолар, мансабдор шахсларнинг истеъфога чиқиши, йирик жиноятларнинг очилиши ушбу кўрсатувда эфирга узатилган асосий мавзу ва журналистик текширув ҳисобланади. Кучли мавзуларни олиб чиқаётган кўрсатув ўз вақтида тақиқларга ҳам

учраган, телеэфирдан олиб ташланган. “ВГТРК” канали ўринбосари Михаил Лесиннинг “РИА Новости”га берган интервьюсида қайд этилишича, “Совершенно секретно” сиёсатга кўп урғу берди, бу эса унга чегара қўйишга мажбур қилди. Иккинчи томондан, кўрсатувга эътироз ва уни омма эътиборидан йўқотишнинг сабаби - яқинлашиб келаётган президент ва парламент сайловлари, деган тахминлар ҳам бўлди¹.

Газета ойлик халқаро нашр ҳисобланади. Бир қарашда, мазкур газета журналист текширувига ихтисослашган босма ОАВга ўхшайди. Унда асосан сиёсий ва иқтисодий мавзудаги журналист текширувлари чоп этилади. Шу пайтгача газета мингдан ортиқ Россиянинг кундалик ҳаёт муаммолари ёритилган текширувларни чоп этган. Таҳририятнинг 3 мингга яқин ходими мавжуд бўлиб, унинг теварагида медиахолдинглар: “Версия” газетаси, “Лица” журнали очилган. “Версия” ҳафталик газетаси Американинг “Нью-Йорк Дейли Ньюс” нашриёт уйи билан ҳамкорликда ташкил этилган².

“Газетанинг бугунги кундаги бош муҳаррири Сергей Соколовдир. Таҳририят Москвада жойлашган, шу билан бирга, газета Олмаота, Киев, Рига, Тарту, Тбилиси шаҳарларида ҳам чоп этилиб, дунёнинг кўплаб мамлакатлари бўйлаб тарқалади. Нашрнинг ўртача адади 700 мингни кўрсатади.

“Совершенно секретно” газетасида журналистик текширувлар учун махсус “Расследование” (“Текширув”) саҳифаси мавжуд. Мазкур саҳифани журналист текширувига ихтисослашган журналистлар олиб боради. Жумладан, Владимир Воронов, Галина Сидорова, Виктория Соколова, Денис Терентьев, Константин Михайлов шундай журналистлар сирасига киради. Улар газетада мунтазам равишда салмоқли журналистик текширувлари билан иштирок этади. Газетадаги журналистик

¹ www.rian.ru

² www.sovsekretno.ru

текширувлар учун асосий хусусият биринчи навбатда унинг ҳажмида. Материаллар анча кенг ҳажмда, А3 форматдаги газетада бир-бир ярим саҳифада чоп этилади. “Совершенно секретно” газетасида журналистик текширувлар асосли олиб борилиб, таъсирли ёритилишига қарамай, негацир материал сарлавҳасига кам эътибор берилади. Аксарият журналистик текширувларнинг номи ўзига тортадиган ва ўқувчини ўқишга ундайдиган даражада эмас. Балки таҳририят мақолаларни ўқишли қилишда сарлавҳа кўмагига эҳтиёж сезмас, лекин профессионализмга интилаётган оммавий ахборот воситаси бу жиҳатни ҳам эътибордан қочирмаслиги мақсадга мувофиқ бўлар эди.

Матбуот ижтимоий ҳаётни акс эттириш шаклларида бири, реал воқеликни билиш ва тадқиқ қилиш ҳамда унга таъсир кўрсатишнинг муҳим воситасидир. Матбуотнинг негизини реал воқелик ташкил қилади, у маълум бир давр ижтимоий воқеаларини ўзида акс эттиради ҳамда ана шу воқеликка ўз таъсирини кўрсатади. Матбуот материалларининг таъсирчанлиги матбуотнинг туб моҳиятидан, яъни ижтимоий ҳаёт воқеаларини акс эттириш билан чегараланиб қолмасдан, унга бевосита таъсир ўтказиш хусусиятидан келиб чиқади¹. Журналист текширувларининг асосий минбари ҳам матбуотдир. Ўзбек матбуотида журналистик текширувлар кўп учрамаса ҳам, унинг элементлари сезиладиган материаллар мавжуд. Ўз вақтида журналист текширувининг асосий талабларига жавоб берадиган журналистик текширувларининг чоп этилгани қувонарли ҳол.

“Хуррият” газетасининг 2010 йил 20-сонида газета мухбири Даврон Ориповнинг “Маҳалла идораси сотилди” сарлавҳали журналист текшируви эълон қилинган. Буни газетадаги таҳлил этилган икки йилдаги материаллар ичида росмана журналист текшируви, деб айтиш мумкин.

¹ М. Худойкулов. Матбуот ва жамият. Т.: Ўзбекистон, 1976. Б.90.

Чунки унда аввалгилардан фарқли ўлароқ муаммо аниқ қўйилган, журналист жойга бориб ўрганган, инсонлар билан суҳбатлашган, мавзуга чуқур киришишга ҳаракат қилиб, керакли фактларни тўплаган. Мақолада баён этилишича, Қумқўрғон туманидаги маҳалла фуқаролар йиғини идораси бир фуқарога сотилиб, маҳалла раисларидан тортиб милиция таянч пункти нозиригача кўчага чиқариб қўйилган. Таҳририятга бир гуруҳ маҳалла фуқаролари томонидан шикоят хати келгач, мухбир текширувни бошлайди. Маълум бўладики, бу ишга ҳоким қарори рўқач қилиб олинади. Бир фуқаро уйли бўлиши оқибатида маҳалла фуқаролар йиғини кўчада қолди, ишлаш учун шароит йўққа чиқди. Ушбу бино маҳалла идорасига айлантирилмасидан аввал музей бўлган, лекин анча таъмирсиз ахволда бўлиб, маҳалла 6 миллион сўм эвазига яхши ҳолатга келтирган. Фуқарога эса тайёр бино 400 минг сўмга сотилди. Бунга маҳалла идораси вакиллари “Агар бизнинг балансга ўтказса, шунча маблағни ўзимиз ҳам йиғиб тўлардик”, деб фикр билдиради. Журналист ҳолатни ўрганиш юзасидан маҳалла фуқаролар йиғини раиси, маслаҳатчиси, участка профилактика нозирини, қишлоқ фуқаролар йиғини раиси, маҳаллада истиқомат қилувчи аҳолидан интервьюлар олади. Уларнинг ҳар бирини ўз сўзлари билан бергани таъсирчанликни оширган. Жумладан, участка нозирини фанга фалакка чиқиб, ишлашга жой йўқлигидан ёзув-чизувни уйда бажараётганини айтса, маҳалла фуқаролар йиғини раиси бундай шароитда ишлашдан кўра ишдан кетгани маъқуллигини билдиради.

Мақолада ушбу кўрсатмадан кўп ўтмай раис ўз хоҳиши билан вазифасидан кетгани ёзилади. Журналист мавзу доирасидаги асосий масала - маҳалла идорасининг тайёр жойи тортиб олингани натижасида ишлаш шароитига путур етганига кўп урғу бериб ёндашади. Вазиятга “очиқ осмон остида фаолият юритиб келаётган маҳалла” деб таъриф беради. Раис томонидан (ишдан бўшамасидан аввал) фуқароларни кўчада қабул қилгани, лекин ёш болали аёлларни қабул қилишда бундай шароти

тўғри келмаслиги баён этилади. Мухбир маҳалла аҳолиси билан кўп суҳбатлашади, уларнинг кўрсатмалари ва таклифларини мақолага туширади. Бу эса мавзунинг тўлиқ очиб берилишига кўмаклашган. Журналист ишининг кейинги босқичида ҳужжатлар билан ишлаган. Музей биносини хусусийлаштириш билан боғлиқ бўлган ҳужжатлардаги номутаносибликларни аниқлаган.

“Совершенно секретно” газетасининг 2010 йил 8-сонида Владимир Вороновнинг “Уйсизлар армияси” (“Армия бездомных”) сарлавҳали мақоласи турар-жойга эҳтиёжманд бўлган ҳарбийлар ва уларга ҳукуматнинг эътиборсизлигига бағишланади. Унда журналист ҳар йили ҳукумат томонидан уй-жой масаласи кўтарилиши, аммо ҳарбийларни уй билан таъминлаш муаммолигича қолаётганини таъкидлайди. Мақолада факт сифатида реал мавжуд қаҳрамонлар, яъни ҳарбий унвонга эга бўла туриб, имтиёздан тўлиғича фойдалана олмаётган, уй масаласида қийналаётган ҳарбийлардан фойдаланилади, уларнинг исм-шарифи ва муаммоси аниқ кўрсатилади. Масалан, бир майорнинг вазифасидан озод этилгач, 17 йилдан бери уйсизлиги, бошқа бир захирадаги майорнинг 9 йилдан бери уй олиш учун навбатда тургани ёзилади. Захирадаги офицер яшайдиган уйи борлиги рўқач қилиниб навбатдан чиқариб ташлангани, ваҳоланки у опасининг уйида турганини ёзиб, журналист бу масалани ҳал қилиш учун судга бериш ҳам фойдасиз эканлигини айтиб ўтади. Ҳарбий хизматда обрў қозонган, нуфузли медаллар билан тақдирланган, юксак унвонларга эга ҳарбийларда, шунингдек, уруш ногиронларида ҳам бу муаммо такрорланаётгани мисоллар билан берилган. Уй олиш учун узоқ давом этадиган навбатлар бир муаммо бўлса, шу навбатга ҳам қўйилмаслик ва навбатдан асоссиз чиқариб ташлашлари иккинчи муаммо сифатида ёритилган. Қийинчилик билан олинган уйлардаги шароитнинг яхши эмаслиги яна бир муаммо сифатида кўтарилган.

Журналист мақолани ёзиш учун бир қанча ҳужжатлар, жумладан, Мудофаа вазири буйруғи, туманлар Ҳарбий қўмитаси йўриқномалари, мавзуга оид давра суҳбатлари материаллари билан ишлаган. Шу билан бирга мамлакат президентининг нутқларидан унумли фойдаланилган. Жумладан, Владимир Путиннинг 2000 йилдаги қуйидаги сўзлари муаллиф учун яхши асос бўлган: “Бугун ҳар 5та офицер оиласи уйсиз. Бу муаммони ижобий ҳал қилмас эканмиз, армияни қуроли кучлар бўйича ислохотларнинг ҳеч бирига ишонтиролмаимиз”. Журналист бир неча ҳарбий соҳа одамлари билан суҳбатлашган, ўзининг фикрларини келтириб, “буни капитан тасдиқлади” дея қўшиб қўйган. Умуман олганда, мазкур журналист текшируви мавзу жиҳатдан долзарб ва қизиқарли, факт ва рақамлар билан бой ҳисобланади. Мухбир на Кремль, на ҳукумат, на Мудофаа вазирлиги қанча ҳарбий хизматчига уй-жой берилиши кераклигини аниқлаштирганини танқид остига олади. Давлат бюджетидан ҳарбий хизматчилар турар жойи учун ажратилган маблағ суммасини келтириб, у тўғри сарфланмаётганини исботлаб беради.

“Ўзбекистон овози” газетасининг 2010 йил 27 ноябрь сониди “Мулоҳаза учун мавзу” рукни остида газета мухбири Рўзимбой Ҳасаннинг “Йўловчига йўл азобми?” сарлавҳали мақоласи чиққан. Унда Хоразмнинг бир қатор шаҳар ва туман марказларидан пойтахтга автобуслар қатновидаги муаммо, йўлда тўхтайдиган ошхона ва тунаш учун меҳмонхоналардаги аҳвол очиб берилган. Суриштирув олиб бориш ва мақола ёзишга кейинги вақтларда автобусларда йўлга чиққан йўловчиларнинг эътирози сабаб бўлган. Шунинг учун ҳам муаллиф биринчи ўринда йўловчиларнинг фикрини интервью шаклида келтиради. Улар кечки соат ўндан тонгги соат олтигача транспорт қатнови тўхтатиб қўйилиши, йўл бўйи ошхоналарда кечки овқат ва тунаш учун қолишлари, бунда на дам олиш, на ухлаш учун шароит борлигидан шикоят қилишади. Шунингдек, йўловчиларнинг вақти исроф бўляпти. Минг километрлик

масофани босиб ўтиш учун 24 соат сарфланяпти. Йўловчилар йўл ҳақи киши бошига 25 минг сўмлиги, лекин бу ўзини оқламаслиги, чунки шарт-шароит етарли бўлмай, одамлар толиқиб қолиши, қарияларга тиббий ёрдам кўрсатишга тўғри келганидан нолиб интервью берганлар. Журналист Хоразм шоҳ бекати директори билан ҳам суҳбатлашган. У барча шарт-шароит борлигини, йўл ҳақи поезддагидан кўра икки ҳисса арзонлиги, чипталар пул ўтказиш ва пластик карточкадаги маблағ ҳисобига берилиши қулайлик туғдириши ҳақида гапиради. Шу ўринда автобус ҳайдовчиси ҳам суҳбатга чорланади ва у муаммо йўқлигига ҳайдовчиликда тажрибаси катталигини рўқач қилади. Муаллиф юқоридаги респондентлар билан чекланмасдан, Урганч шаҳридаги “Оқ йўл” СДД масъулияти чекланган жамият директорининг фикрлари билан ҳам қизиқади. У йўловчи ташийдиган поездларнинг бирмунча афзаллиги, лекин баъзилар учун автобус қатнови қулайлиги, арзонлиги, шунинг учун автобус қатновини янгича шароитларга ўтказиш кераклигини гапиради. Журналист ўз хулосасида тўхташ жойларидаги ошхона ва меҳмонхоналардаги шароитга кўп урғу беради ва қулай кемпинглар жорий этиш таклифини киритади. Мазкур журналист текшируви мавзунинг долзарблиги, аҳолининг кенг қатламини қизиқтириши, муаммонинг аниқ қўйилгани, журналистнинг кўплаб манбалар билан ишлагани ва чуқур кириб боргани билан бошқаларидан фарқ қилади.

“Совершенно секретно” газетасининг 2010 йил 1-сонида чоп этилган Денис Терентьевнинг “Ўлим поезда” (“Поезд смерти”) сарлавҳали текширувида мамлакатда қатнайдиган поездларда хавфсизлик чоралари етарли даражада кўрилмагани ёритилган. Унда “Невский экспресс” поездида йилнинг иккинчи ярмининг ўзида икки марта портлаш юз бергани, лекин ҳукумат томонидан мудҳиш воқеа такрорланмаслигига жиддий эътибор қаратилмаётгани ўрганилган. Портлаш бўйича суд ўтказилгани, лекин хавфсизликни таъминлаш масаласи ҳалигача ечилмай

қолаётгани, шахобчада зарур текшириш техникалари жорий этилмагани ёзилади. Журналист ҳолатни аниқлаштириш мақсадида ҳайдовчи, официантка, ҳалок бўлганлардан бирининг адвокати, воқеага гувоҳ бўлган йўловчилардан, Транспорт вазирлиги марказий аппарати ходимидан интервью олган. Кўриб турганимиздек, текширувчи журналист кўрсатма тўплашда мансабдор шахс ва мутасадди ташкилот амалдорларидан кўра оддий халқ вакиллариининг фикрларини ўрганишни афзал кўрган. Улар берган маълумотлари орқали реал ҳолатни очиб беришга ҳаракат қилган. Жабрланувчиларни аниқ исм-фамилияси билан бериб, улар кўрган зиён даражаси, ҳозирги аҳволлари билан таништирган. Ҳолатни кенг таҳлилдан ўтказиб, муаммони ҳал этишда ўз таклифларини, жумладан, видеокузатув учун қулай жой танлаш ғоясини берган. Шу билан бирга, журналистда ўз мамлакатини бошқа давлатлар билан қиёсан ўрганиш сезилади. Масалан, “Бой мамлакатларда бундай воқеа-ҳодисалардан кейин салон хавфсизлиги устида ишлашади, керакли жиҳозлар ўрнатишади”, “Бир қанча давлатларда махсус хизмат агентлари стратегик объект ҳисобланган туманларда яшаб, вазиятни доимий кузатувга олишади” каби маълумотлардан буни билиш мумкин. Мақола сўнгида мазкур поездга чипталар ҳали ҳам сотиб олинаётгани, инсонлар иложсизликдан таваккалга қўл ураётганларини таъкидлаб, мавзу ва унда кўтарилган муаммонинг долзарблигига ишора қилган.

“Хуррият” газетасининг 2011 йил 31 март сонида Ш.Жумаев муаллифлигидаги “Таъмагирлик балоси” сарлавҳали мақола эълон қилинган. Мақола ёзилишига Жиззах шаҳридаги “Орзу” кафесида тушлик маҳали кўтарилган ғала-ғовур сабаб бўлган. Бу пайт воқеада хўранда сифатида иштирок этган журналист эътиборини қўшни столдаги кишилар олдини номаълум кимсалар ўраб олиб, сўроқ қилишаётгани тортган, воқеани аниқлаштирганда бу Миллий хавфсизлик хизмати томонидан вилоят давлат солиқ бошқармаси ходимларининг пора олиш жиноятига

чек қўйиш мақсадида ўтказилаётган тадбир эканлиги аён бўлган. Шундан сўнг журналист тафсилотларини суриштириб, мақола ёзишга киришган. Мазкур мақолада йўловчи ташиш билан шуғулланувчи корхонада вилоят давлат солиқ бошқармаси томонидан камчилик аниқлангани, солиқ бошқармаси бошлиғи корхона раҳбаридан нуқсонларни далолатномага ёзмаслик шarti билан катта миқдорда пул талаб қилгани, порахўрлик иллати очиб берилади. Корхона раҳбари уларга талаб қилинган пулни шунчаки топшириб қўймай, Миллий хавфсизлик хизматига мурожаат қилади. Мақолада ушбу идоранинг ҳолатни аниқлаштириш ва порахўрларни қўлга тушириш учун олиб борган ишлари баён этилган, сўнгида порахўрликда айбланган шахслар жиноий жавобгарликка тортилгани, озодликдан маҳрум этилгани ёзилади.

“Совершенно секретно” газетасининг 2010 йил 5-сонида Владимир Воронов қаламига мансуб “Ёлғоннинг портловчи тўлқини” (“Взрывная волна лжи”) сарлавҳали текширув мақоласи chop этилган. Мақола Москва метроларидаги портлашлар ва у ҳақидаги ахборотларнинг давлат томонидан бошқарилишига бағишланади. Мақоланинг кириш қисмида мухбир метродаги фожеали воқеага тасодифан гувоҳ бўлиб қолгани тилга олинади. Кейинги қисмларда метрода юз берган воқеадан ҳам кўра, унга давлатнинг муносабати, текшириш даражаси, жамоатчиликка кўрсатма бериш, баъзи нарсаларни яширишга уриниш ҳолатлари таҳлил этилади. Журналист сўзини воқеа ҳақида қисқача маълумот бериш билан бошлайди, бунда қурбонлар ва жабрланувчилар сони келтирилган. Фожеадан сўнг ҳукумат тутган йўл баён этилиб, шаҳар бўйлаб бир кун бомба қидирилгани, воқеа содир бўлган туманда мобил алоқа блок холига туширилгани, шубҳали буюмлар назорат қилингани, кузатув камералари текширилгани ёзилган.

Муаллиф мақола давомида фожеадан кейинги хатти-ҳаракатларни танқид остига олади. Россия махсус хизматининг кўрсатмаси талабга

жавоб бермаслиги, Федерал хавфсизлик хизмати жимлигини ёзади. Прокуратура кўрсатмаси ҳақида гап борганда, улар томонидан аввалига портлаш 160 сантиметр юқориликда бўлгани айтилган бўлса, кейин 210 сантиметрга тушганлиги, ундан кейинги маълумотларда бу ўлчам ҳақида умуман унутганларини киноя билан тилга олган. Портлашдан 4 соат ўтиб метрополитен маъмурияти томонидан берилган манбага асосланиб ахборот узатилгани, улардаги маълумотлар метрополитен томонидан берилишини ғалати, деб баҳолайди. Журналист куюниб ёзган яна бир жиҳат ўзини ўзи портлатиб юбориш орқали фожиа ясаган худкуш (камикадзе) хужумчиларнинг шахси аниқланмагани, мутасаддилар бир неча ишончсиз шубҳа-гумонлар атрофида айланиб вақтни беҳуда кетгаганидир. Гумон қилинаётган қизларнинг фамилияси гоҳ ҳар-хил айтилса, гоҳ уларга қўйилаётган айблов инкор этилади. Энг муҳими уларнинг орқасида ким тургани, қайси гуруҳ уларни бунга мажбур қилгани ҳам бир-икки шубҳалар ортида мавҳум қолаверади. Муаллиф мақолани “Одатда журналистлар миш-миш тарқатишда айбланарди. Мазкур вазиятда эса ҳукумат бу иш билан шуғулланди” дея якунлайди.

“Миллий тикланиш” газетасининг 2011 йил 2 февраль сонидида адлия маслаҳатчиси Толлибой Турдимов ва газета мухбири Ориф Холиқулов ҳаммуаллифлигида “Дипломфурушлар” сарлавҳали мақола чоп этилган. Унда ўрта махсус таълим тизимидаги муаммо бир коллеж мисолида очиб берилган. Мақолада баён этилишича, Сазаған ва Сарикўл қишлоқлари ҳудудида Кичик ва ўрта бизнес касб-хунар коллежи фаолият юритиб келмоқда. Коллеж билан қишлоқлар оралиғи 28-30 чақиримни ташкил этади. Буни ҳисобга олиб, туман ҳокими томонидан қишлоқдаги умумтаълим мактабда коллежнинг иккита гуруҳини очиш фармойиши қабул қилинади. Гуруҳларга 60 нафар бола таҳсил олиб, шу мактабнинг 18 нафар ўқитувчилари соатбай асосда дарс ўтиши лозим эди. Бироқ, машғулотлар деярли ўтилмаган. Синф журналларини номигагина

тўлдириб борган ўқитувчилар ойлик маошларини олаверишган. Муаллиф умумтаълим мактабни битирган ўқувчиларнинг аниқ исм-шарифини келтириб, улар бир пайтнинг ўзида шаходатнома билан бирга касб-ҳунар коллежининг дипломини ҳам олганликларини ёзади. Бошқа бир бола эса 2009 йилда Тайлов олимпия захиралари касб-ҳунар коллежининг белбоғли кураш бўлимини битирган ва шу мутахассислик бўйича дипломга эга бўлишига қарамай, унга 2008 йилда Нуробод кичик ва ўрта бизнес касб-ҳунар коллежи томонидан чорвачилик йўналиши бўйича диплом берилган. Мақолада мазкур ғайриқонуний ишлар тепасида мактаб ва коллеж директорлари тургани, улар илгари ҳам бундай ишлар билан шуғулланиб судлангани, шунга қарамай масъулиятли вазифада ишлаб келганлари айтилади. Мақола “Коллеж ва мактаб директорлари қонун олдида жавоб бердилар: тегишли тартибда жазо олдилар”, деб якунланади, аммо қандай жазо белгилангани ошкор этилмайди. Балки бу кераксиз деб ҳисоблангандир, лекин ҳозир гап бу ҳақда эмас. Мазкур мақолада журналист текширувига хос бўлган аниқ ғайриқонуний воқеа, шубҳага соладиган вазият, долзарб мавзу бор, лекин журналист текширувининг бошқа талабига кўра қонунга зид ҳолат айнан журналист томонидан аниқланмаган. Мақола суддан сўнг ёзилган. Муаллиф мавзу устида ишлагани, суриштирув олиб боргани сезиляпти, лекин жинойтни ошкор этиш ва асослаб бериш тўлиғича ҳуқуқ-тартибот органлари томонидан амалга оширилган.

“Совершенно секретно” газетасининг 2011 йил 4-сонида Виктория Соколованинг “Таълимнинг кулранг кардиналлари” (“Серые кардиналы образования”) деб номланадиган мақоласи чиққан. Унда мамлакатдаги таълим тизими таҳлил этилиб, журналистнинг ушбу соҳадаги текширувлари натижалари ҳавола этилади. Мақола аввалида муаллиф бир ўқитувчининг президент ва бош вазирга очик хат ёзиб, давлат таълим тизимига киритилиши лозим бўлган ўзгаришларни таклиф қилиб чиққани

ёзилади. Мазкур таклифларга бир қанча давлат органлари, жумладан, Россия таълим академияси, Санкт-Петербург ва Москва математиклари уюшмаси, Давлат Думаси кўмитаси, Федерация Кенгаши Спикери томонидан қўллаб-қувватланмай, салбий фикрлар билдирилгани маълум қилинади. Таклиф этилаётган янги моделларга кўра мактаб бозор талабларига жавоб бериши, бир сўз билан айтганда, пул топиши керак эди. Журналист шу ўринда 2009 йил Ломоносов номидаги Москва давлат университети социология факультети декани ҳам мамлакат Президенти Медведевга очиқ хат билан чиққанини эсга олади. Мақоланинг кейинги қисмида мамлакатда таълим тизими, уни модернизациялашнинг босқичма-босқич амалга оширилиши тарихи билан қисқача таништирилган. Мақола қаҳрамонларининг бири тилидан статистика, давлатнинг таълим олиш, саводхонлик даражаси фоиз билан кўрсатилади. Давлат бюджетидан таълимга ажратилган маблағни ҳам назардан четда қолдирмай, ислохотлардан мисоллар келтиради ва уларнинг самарасини танқидий таҳлил қилади. Журналист мақола ёзиш ва мавзунини очиб беришда рақамлардан ташқари таълим соҳасига оид ҳимоя қилинган илмий ишларга ҳам таянади. Шунингдек, Ҳисоб палатаси текширувларида қонун бузилишлар, федерал қонунлар, Фуқаролик кодекси, Солиқ кодекси, Бюджет кодексларида қайд этилган меъёрларга амал қилинмагани асосли қайд этилади. Давлат таълим стандартидаги муаммоларни журналист “тинч ва қонсиз инқилоб”, деб баҳолайди.

“Совершенно секретно” газетасининг 2010 йил 6-сонида Владимир Вороновнинг “Аукцион неслыханной щедрости» сарлавҳали журналистик текшируви эълон қилинган бўлиб, унда Россияни “Мерседес” автомобили билан таъминловчи “Деимлер” компаниясининг мамлакатда фаолиятини тугатиши сабаблари баён этилган. Мақоланинг бошидаёқ журналист масалани кўндаланг қўяди: “Мерседес” Россияда йўқолиб бормоқда. Айниқса ИИБ автопаркида бу маркани бармоқ билан санаш мумкин.

Ушбу русмдаги автомобиль билан боғлиқ шартнома алмашилишида Россия амалдорлари пора олганликда гумон қилинмоқдалар. Журналист кириш қисмида компания тарихи, ривожланиш босқичлари ва Россияда фаолиятини бошлашига қисқача тўхталади ҳамда мамлакат ОАВда ИИВ ва компания алоқаларига коррупция аралашгани ёритилганини айтиб ўтади. Шунингдек, Бош прокуратура текширишида пора элементлари сезилмагани айтилганини қайд этади. Фикр ва фактлардаги турлилик, ҳолат ва муаммонинг мавҳумлиги журналистни воқеа ичига киришига ундаган. Мақолада компанияга пул ўтказиш ва шартнома тузишдаги талабга жавоб бермайдиган жиҳатлар очиб берилади. Имзо, исм-шариф ва бошқа расмий маълумотлардаги камчиликлар кўрсатилади. Бу иш устидан Президент Дмитрий Медведев текширув ўтказишни буюргани ҳам ёзилган ҳамда Давлат Думаси депутаты, Коррупцияга қарши тадқиқотлар маркази директоридан интервью олинган. Журналист “На Америка юстицияси, на Россиянинг тегишли органлари, на компания менежерлари пора олганликда гумон қилинаётган рус амалдорларининг фамилияларини беришди”, деб ёзади. Шунингдек, бошқа бир компания “Сименс” билан бўлиб ўтган шунга ўхшаш воқеани эсга олади.

Журналист материал тайёрлаш учун бир қанча ҳужжатлар билан ишлаган, жумладан, Ҳисоб палатасининг давлат бюджетидан фойдаланиш устидан олиб борган назорати маълумотларидан иқтибос келтиради. Муаллиф Ҳисоб палатаси томонидан берилган рақамларга ишониб ва уни дастак қилиб олмасдан, унга танқидий муносабат ҳам билдиради: “Бир оз ўтиб Ҳисоб палатаси ИИВни текширишни тўсатдан тўхтатиб қўйди ёки у ҳақида маълумотларни чоп этмади. Чунки кейинги вазиятлар бўйича Ҳисоб палатасидан бирор нарса топиш имкони бўлмади”. Ҳолатни таҳлил қилишда давом этар экан, ёзилган ва реал маблағлар орасидаги тафовут пуллар кимнингдир чўнтагига тушганини билдиришини, компания ўз хатолари ёпиқлигича қолиши учун пул тўлаганини тахмин қилади.

Мамлакатда коррупцияга қарши кураш бўйича корпоратив кодекс қабул қилинган, лекин у қоғозда қолаётганини асосли равишда кўрсатиб беради. Мазкур қонунбузарликларга оид Россия Федерацияси Жиноят Кодексида нималар қайд этилганини баён қилади.

Ушбу мақолани ўзбек матбуотида чоп этилган шунга ўхшаш ҳолат - 2011 йил бошида мамлакатда бир қанча турк ширкатларининг ёпилиши бўйича ёзилган материаллар билан солиштириш мумкин. Жумладан, “Ўзбекистон овзози” газетасининг 2011 йил 15 март сонида “Қонун олдида ҳамма тенг” рукни остида чоп этилган “Қаллоблик, қинғир иш ҳеч қачон кечирилмаган...” сарлавҳали мақола Асли Камол муаллифлигида ёзилган. У Ўзбекистонда фаолиятини йўлга қўйган Туркия ширкати “Туркуаз”нинг ёпилиши тафсилотларига бағишланади. Муаллиф сўзини миллий менталитетдан, яъни ўзбек халқи кўнгли очик, ишонувчанлиги, бу баъзан панд беришини айтишдан бошлайди. Кейинги қисмларда “Туркуаз” савдо мажмуаси ҳуқуқ-тартибот идоралари томонидан текширилганда мамлакат қонунларига ҳилоф ишлар қилингани фош бўлгани таъкидланади. Айнан қандай қонунбузарликлар рўй бергани, маҳсулотларни ноқонуний равишда чегарадан олиб ўтиш, ҳужжатларда товарлар миқдори ва нархи яшириниши, божхона божини тўлашдан қочиш, даромадни касса аппарати орқали кирим қилмаслик, солиққа оид қонунларнинг бузилиши, заргарлик буюмлари сифатининг шубҳалилиги каби омиллар билан асосланган. Лекин улар ичида “Ўзбекистон” телеканали орқали шу мавзуда эфирга узатилган кўрсатувда айтилган бош сабаб ширкатларнинг “нурчилик” оқимига алоқадорлиги тилга олинмаган. Муаллиф ноҳалол ишлаган ширкат раҳбарларининг исм-шарифи билан келтиради. Шунингдек, Ўзбекистонда хорижий ҳамкорлик ва тажрибадан фойдаланиб самарали фаолият юритаётган “Гранд мебель” МЧЖ раҳбарининг кўрсатмасини тақдим этади. Газета партия нашри бўлгани

учун халқ депутатлари Тошкент шаҳар Кенгаши депутатдан ҳам мавзу юзасидан интервью олинган.

“Инсон ва қонун” газетасининг 2011 йил 12-сонида эълон қилинган Ибрат Расуловнинг “Ҳаромдан ҳазар қилмаганнинг ҳоли хароб” сарлавҳали мақоласи ҳам Ўзбекистонда “Туркуаз” ширкатининг ёпилишига бағишланади. Мақола бошланишидаёқ “Афлотун менинг дўстим, лекин ҳақиқат ундан устунроқдир” афоризми келтирилади ва кириш сўзи ҳамда ундан кейинги 4та хат бошида ўзбек халқининг бағрикенглиги, меҳмондўстлиги, шу билан бирга “Куч адолатдадир” тамойилига амал қилиб, қонунларга беписанд қараганларни жазолаши ҳақида гапирилади. Кейин “Туркуаз”нинг ноқонуний ишлари қаторида сохта ҳужжатлар тайёрлаш, божни кам тўлашга ҳракатлар саналади. Ўзбекистонда қонуний фаолият юритадиганлар хорижий ишбилармонлар учун шароит мавжудлигини исботлаш мақсадида Флоренция Савдо-саноат палатаси раиси ва Италиянинг Сан Пиетро шаҳри ҳокимининг мамлакатдаги хорижий сармоядорлар учун бизнес муҳит ҳақида ижобий фикрлар тақдим этилади. Мақолани якун қисмида яна ўзбек халқига хос жиҳатлар тилга олинади. Мазкур мавзу журналист текшируви ўтказишга арзийдиган даражада долзарб, аммо ушбу мақолада суриштирув ва кузатувга қараганда журналистда ҳис-туйғу устунлик қилади. Журналист керакли маълумотлар ўрнини мақол ва таъсирчан иборалар билан тўлдирган.

“Совершенно секретно” газетасининг 2011 йил 4-сонида Константин Михайлов қаламига мансуб “Большая Никитская” кўчасидаги реставраторлар” (“Реставраторы с Большой Никитской») сарлавҳали мақола чоп этилган. Мақола қуйидагича бошланади: “Қадимий жойлар экскаватор билан бузилганда, у билан бирга тарихий саҳналар йўқ қилинганида, буни бутун дунё “вандализм” деб атайди. Москвада эса бу “қайта қуриш” дейилади”.

Мақола Москва шаҳридаги “Большая Никитская» кўчасида тарихий ёдгорликлар бузилгани, бу қанчалик қонуний ва миллий меъёрларга мос келиши ҳақидадир. Журналист томонидан бу ишларга “архитектура инқилоби” деб баҳо берилади ва бутун мақола давомида муаллифнинг ушбу қайта қуришларга норозилиги кучлилиги, қаттиқ қаршилик ва эътироз билан туриши барча ўринларда сезилган. Қурувчи ва бошқа ишга алоқадор шахсларнинг катта маблағ сарфлаб қилинаётган бу қурилиш ишлари аслида қонунга зидлиги, бундай объект тарихийлигича қолиши лозимлигини таъкидлашганига қарамай, иш давом эттириляётганини ёзади. Мазкур жой тарихига назар ташлаб, у ҳақида маълумот бериш орқали ўқувчини таъсирлантириш ва мавзунинг долзарблигини кўрсатишга уринади. У жойнинг стратегик аҳамияти, нима мақсадда фойдаланилиши борасида мутасадди идоралар аниқ хулоса чиқармаганлари, кимдир тарихий ва бузилиши тақиқланган ҳудуд деса, бошқаси маданий объект ҳисобланмаслиги ва уни янгилаш муҳимлигини таъкидлашини ёзади. Журналист бу масалани аниқлаш йўлида шахсан текширув олиб боради. Бунинг учун ушбу соҳага оид бирқанча қонун ва қонуности ҳужжатлар билан ишлайди, қонун, қарор, фармонлардан иқтибос келтиради. Ҳукумат томонидан бу масала борасида ҳали аниқ ва якуний қарор чиқарилмаганини билдириб, шаҳар хокимининг эътиборли бўлиши лозимлигини таъкидлайди. Хулосада шаҳарни замонавийлаштириш, хослар талабига мос келиш даражасига олиб келиш учун тарихий жойларни йўқотиш дахшатли ва чидаб бўлмас ҳолат эканлигини айтиш билан мақолани тугатади.

Шунга ўхшаш ҳолат, шаҳардаги бир неча биноларнинг бузиб қайта қуриш Ўзбекистонда ҳам юз берди. Лекин миллий матбуотда унинг устидан журналистик текширув ўтказилмади, ҳеч бўлмаса, ижобий жиҳатларини тушунтириб берувчи материаллар кўринмади.

Икки нашрни такрибан ўрганишдан шундай хулоса яшаш мумкинки, “Совершенно секретно” газетасида асосан оммадан сир тутилаётган нарсалар фош этилади, чуқур таҳлил билан бойитилади. Шунингдек, газетадаги журналистик текширувлар кўтарадиган мавзуси билан ҳам ажралиб туради. Ҳар бир журналист текширувидаги муаммо юзасидан давлат эътиборига ҳавола этилади ва масала бўйича Президент ва мутасадди ташкилотлар нуқтаи назарлари ҳамда ислохотлари, Президент қарорлари, депутатлар томонидан муҳокама қилинаётган қонун лойиҳаларига кўп эътибор қаратади. Бундай усул ўзбек журналистикасида ҳам мавжуд, яъни муаллиф мақоласида Президент сўзларидан, қарор ва фармойишлардан иқтибос келтиради. Лекин миллий матбуотимизда буларни келтиришдан мақсад “мавжуд имкониятлардан фойдалана олмаслик”, “ислохотларнинг бесамар кетаётгани”, деб кўрсатиш бўлади. “Совершенно секретно” газетасида эса президент ва давлат амалдорлари ислохотларидан мисол келтириш орқали сиёсий позицияга баҳо берилиб, аксарият ҳолларда танқидий таҳлил этилади.

Ҳар бир оммавий ахборот воситасининг ўз аудиторияси бор. Ҳар ким ўзига хос, ўзига яқин бўлган газета ёки журнални танлайди, ундан ўзига керакли нарсани қидиради. Маълум бир вақт таҳририят муштарийга, муштарий таҳририятга мослашади. Бунда психологик жиҳатлар яққол намоён бўлади. Мавзуларнинг олиб чиқирилиши, ёритилиш услублари кенг аудиториянинг тор қатламларига мослаштирилади ва талқин шу йўсинда олиб борилади. Оммавий ахборот воситаларининг ўз услубларига эга бўлишлари ҳам касбий психологиянинг маҳсулидир¹.

Жамиятдаги муаммоларни асосли равишда олиб чиқиш ва омма эътиборига ҳавола этиш журналистларнинг устувор вазифалари қаторига киради. Мавжуд муаммони янгилик орқали ҳам кўрсатиб бериш мумкин. Аммо муаммоли ҳолатларни ўрганиш, танқидий таҳлил этиш ва ечимга

¹ Рошин С. Психология и журналистика. М.: Наука, 1989. С.45.

оид таклифларни бериш кўпроқ таҳлилий жанрлар ва журналист текширувига “юкланади”. Муаммони турли йўллар билан кўрсатиб бериш мумкин. Бу учун қайсидир журналист яхши гапдан бошлаб, нисбатан енгил жумлалар билан юмшоқ танқид олиб борса, бошқа бир журналистда агрессия, қизиққонлик, ўткир танқидий фикрлар кузатилади. Муаммони олиб чиқишнинг ўзи бир муаммо. Томонлардан бирининг манфаатига оғишиб қолмаслик, ҳолисликни сақлаш, аудиторияга тўлиқ тушунтириб ва таҳлил қилиб бериш журналистдан юксак маҳорат талаб этади. Журналист текширувида муаммони очик-ойдин ёзиш, материални чоп эттириш билан журналистнинг иши ниҳоясига етмайди. Чунки кейинги ўринда асосий масала – унинг аудиторияга таъсири ётибди. Журналист ўзини ташқи таъсирлардан, турли муносабат ва босимлардан ҳимоя қилишга тайёр туриши, бу ҳақида мақола ёзишга қўл уришдан ҳам аввал фикр юритиши лозим. Лекин бу журналистда ҳадик, қўрқув ва қатъиятсизликни пайдо қилишга эмас, ишга янада жиддий киришиш, фактлар билан ишлашни кучайтиришга замин яратса мақсадга мувофиқ бўлади.

2.2. Ноодатий усуллар билан ахборот олишда журналист психологияси

Журналистнинг ахборот олиш ва вазиятни аниқлаш мақсадида касбини ўзгартириши, яъни турли жойларга журналист сифатида бориб эмас, иш жойларида ўша касб вакили сифатида муайян муддат давомида фаолият юритиши журналист текширувида ахборот олишнинг ноанъанавий усулларида бири ҳисобланади. Бунда долзарб, жамият аҳамиятига молик мавзулар танланади. Масалан, шу пайтгача ўтказилган журналистик текширувларнинг мавзулари сиёсий ва иқтисодий жиноят, коррупция, экологик ёки ижтимоий қонунбузарлик, тарихий махфий сирларни ошкор қилиш кабиларни ўз ичига олади.

Журналистнинг касбини ўзгартириши – ҳақиқатни қарор топтиришда самарали усул. Шу маънода, бу тўғри ахборотни қўлга киритиш, асл вазиятдан хабардор бўлишга ёрдам беради. Лекин бу усулдан жиддий ҳолатларда, ахборот олишнинг бошқа очик йўллари бўлмаганда, мавзу омма ҳаётига боғлиқ ва уни қизиқтирувчи бўлганида фойдаланилади. Шунингдек, фуқаролар ўртасида кўпинча муаммолари билан таҳририятларга мурожаат этадиганлар, баъзида судда ҳал қилинмаган ишларни ҳам газетага олиб чиқиш, шу йўл билан ечимини топишига умид қиладиганлар бор, бу яхши ҳолат. Ёки аксинча, баъзида инсонлар оммавий ахборот воситалари орқали ўз фикри билан чиқиш, эфирда иштирок этиш ёки интервью беришни хоҳлашмайди. Журналист ва камера қаршисида ўзларини бошқача тутадилар, эркин бўлолмайдилар. Шу жиҳатларни ҳисобга олиб ҳам, касбни ўзгартиришни журналистикада самарали усул дейиш мумкин.

Журналист ҳақиқатни кўрсатиш учун ахборот олишнинг ноқонуний йўлларида ҳам фойдаланади. Бунда журналистлар жабрланувчи ролига киришади. Мухбирларнинг ўзларини уйсиз, ақлдан озган, гиёҳванд ва

бошқа ўринларда кўрсатишлари амалиётда кузатилган. Журналист текширувида журналистдан билим билан биргаликда қобилият ва маҳорат ҳам талаб этилади. Ноодатий усуллар билан ахборот олиш хатарли хусусиятга эга. Чунки бунда ишга ёлғон аралашади. Шунинг учун бундай усул билан олиб борилаётган иш журналист ўзини оқлай оладиган даражада муҳим ва асосланган бўлиши керак¹.

Халигача ўрганиладиган тарихга эга “Уотергейт иши”, “Washington Post” газетасининг Боб Вудворд ва Карл Бернштейн исмли мухбирлари олиб борган текширув журналистикада машҳур. Бу иш ўзини ҳимоя қила олган, асосийси, жамиятда таъсирини ўтказган, “Пулицер” мукофотига сазовор бўлган текширувлардан ҳисобланади. “Уотергейт иши”дан сўнг, журналистикада таҳсил олаётганлар сони 11 мингдан 64 мингга ошиб кетди. Журналистик курслар, коллежлар сони икки баробар кўпайди. 200 дан ортиқ коллеж ва университетларда журналистика факультети ва мактаблари очилди. Журналистика мутахассислиги бўйича 450 дан ортиқ илмий иш ёқланди².

“Пентагон ҳужжатлари” - энг катта судлашувларга сабаб бўлган ва судда журналистика ҳақлигини исботлай олган ҳолатлардан бири. Бугунги кунда эса таҳририятлар ичида судлашиш, можароларга бардош берадиганлари кам. Баъзи журналист текширувлари эса мутасадди ташкилотлар норозилиги, журналистик фаолиятга таҳдид сабаб ёзилмай ёки чоп этилмай қолади. Таҳририятлар ва журналистларда жасорат етишмаслиги, ички цензура ва бошқа турли сабаблар билан мавзу ўрганилади-ю, кенг оммага эълон қилинмай қолади.

¹ Рэндалл Д. Универсальный журналист. А.: 1996. Центральноазиатская школа молодых журналистов. С. 134.

² Иброҳимова Н. “Вашингтон Пост” газетасида журналист текшируви (“Уотергейт иши” мисолида) мавзуидаги битирув малакавий иши. Халқаро журналистика факультети. Т.: 2007

Касбни ўзгартиришнинг ахборот олишда қулай жиҳатлари кўп, у аввало респондентга эркинлик беради, журналистни ҳам моҳиятни аниқлашда чалкашликлардан асрайди. Шунинг учун, жойларда экспертлар билан суҳбатлашаркан, уларга умумий саволлар билан мурожаат қилиш, суриштирув олиб бораётганини сездирмаслик тавсия этилади. Нафақат журналист текшируви, балки бошқа жанрларда ишлаётганда ҳам журналист оддий кузатувни йўлга қўйишга ҳаракат қилиши керак. Воқеа иштирокчисига айланиш ва шу йўл билан муаммоларнинг бевосита шохиди бўлиш учун мижоз ёки хизматчи ролига кириша олиш керак¹.

Журналист текширувида касбини ўзгартириш, журналистлигини яширишнинг турли усулларида фойдаланиш самарали бўлгани қаторида, анча мураккаб ва муаммоли масала. Албатта, журналистнинг ишига ёлғон аралашмаслиги керак. Бу усулдан фойдаланган журналистларнинг кўп қисмининг иши судга оширилган, маънавий зарар тўлови талаб этилиб, маъмурий жавобгарликка тортилган. Шунинг учун ахборот олишнинг бу усули фавқулодда вазиятларда, иш давлат ва жамият ҳаёти учун таҳдид солаётган жиддий иллатлар устида кетаётганда, журналист ахборот олишнинг очиқ йўлларида фойдаланишда тўсиққа учраганда ёки бунда натижасизликка эришган ҳолларидагина оқланади, шунингдек, инсон шахсини ҳурмат қилиш, унга тегишли персонал ахборотлар махфийлигини сақлаши талаб этилади.

Журналист текширувида ахборот олиш бошқа жанрлардагидан фарқ қилиши теширувчи журналистнинг “хом” материал билан ишлаши, бир неча маротаба интервью ўтказишга тўғри келиши, факт ва рақамларнинг тўғрилигини текшириб кўриши, таққослаб бериши билан боғлиқ. Бундан ташқари, текширув учун танланган баъзи мавзулар журналист учун кўп вақт ва ҳамкорлар билан ишлашни талаб этади. Текширувда ахборот олиш

¹ Бобожонов Қ. Журналистик суриштирув. Қисқача таъриф ва тавсиялар. Т.: 2002. Уруш ва тинчликни ёритиш институти. Б.12.

йўллари очик бўлмаганда касбини ўзгартириш, яширин техник воситалардан фойдаланиш ҳоллари кузатилади.

“Журналистик фаолиятни ҳимоя қилиш тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонунининг 5-моддасида “маълумотларни зарур техника воситаларидан фойдаланган ҳолда ёзиб олиш” журналистнинг ҳуқуқи сифатида эътироф этилгани ҳолда, “Журналистнинг мажбуриятлари” деб номланадиган 6-моддасида “ахборот манбаи ёки муаллиф розилигисиз аудио ва видеоёзиш воситаларидан фойдаланиш мумкин эмас”лиги таъкидланган¹.

Таҳририятда ишловчилар диктофондан, телевидениедагилар камерадан фойдаланишининг турли кўриниш ва шароитлари бор. Масалан, инфор­мацион материал тайёрлаш чоғида диктофон ёки камера суҳбатни ёзиб олиш учун ён дафтарча вазифасини ўташи мумкин. Бунда ҳеч қандай ноқонуний хатти-ҳаракат, яшириш бўлмайди, респондентларда норозилик туғилиш эҳтимоли ҳам кам. Чунки бундай ҳолларда техник восита зарурий қурол бўлади. Айниқса, телевидение ходимларининг тасвирни бериш учун камерадан фойдаланмасликларининг иложи йўқ. Аммо кўпчилик интервью берувчиларга диктофон ёки камера психологик таъсир ўтказди: бор гапни айтолмайдилар, тез тутиладилар, ўзлари билмаган ҳолда маълумотни, холис ва ҳаққоний ахборотни беркитишга уринишади. Шунинг учун олган журналист, текширув ўтказмаётганига қарамай, диктофонни сездирмасликка ҳаракат қилиши мумкин. Текширув ишларида эса журналистларнинг яширин камера ва диктофонлардан фойданишлари зарурий ҳолатга айланиб, бу усулни амалиётда кўп учратамиз. Яширин камера билан ишлаш журналист ишининг бир қисми

¹ Раззоқов Ж. Тўртинчи ҳокимият. Т.: Меҳнат, 2003. Б. 46.

бўлиб, ундан мураккаб, чигал вазиятларда фойдаланилади, лекин уни зинҳор суиистеъмол қилмаслик зарур¹.

Текширувда ахборот олишнинг ғайриодатий усуллари муаммоли ва мураккаб бўлгани билан журналистлар фаолиятларида буни кўп қўллашади. Чунки текширув мавзулари асосан долзарб, унда кўриладиган масалалар сир сақланадиган, очик ошкор қилинмайдиган бўлгани учун журналистнинг ахборот олиш ва мавзуни ёритишдаги қарори шуни тақозо этади. Журналист текширувига “долзарб мавзудаги маълум шахс ва ташкилотлар сир сақлашга уринган материалларни ўрганишга бағишланган ва журналист ташаббуси асосида тайёрланадиган материал”² таърифи ҳам берилган. Журналист текшируви турли мавзу ва соҳаларда олиб борилиши мумкин бўлгани билан, кўтариладиган мавзу кўпинча жамоатчилик диққатидан турли баҳоналар билан яширилган ташкилот ва фаолият турлари саналади. Бундай масалаларга тааллуқли ахборотларни қўлга киритиш учун эса журналист маълумот олишнинг одатий ва оддий бўлган йўллардан фойдаланиши қўл келмайди.

Текширув олиб бораётган журналист учун ахборот манбалари доим очик, берилган маълумот фақат тўғриликка асосланган бўлмайди. Журналист турли сабаблар билан хаспўшланган, керакли кўрсатма мавжуд бўлмаган манбалардан маълумот олишига тўғри келади. Агар мақоласида худди ўша баҳонаю рўқачларни, унга берилган нотўғри ахборотларни акс эттирса, жамоатчилик ҳақиқий ҳолатдан беҳабарлигича қолаверади, ахборотга бўлган эҳтиёжини бошқа, ишончсиз ва холис бўлмаган ахборот воситаларидан қондиришга уринади, натижада ахборот хуружларига учрайди. Вазият бу томонга бурилиб кетмаслиги учун эса

¹ Фихтелиус Э. Журналистиканинг 10 қоидаси. Т.: Шарқ, 2002. Б. 87.

² Нестернеко Ф. Луғат. Журналистика. Реклама. Паблик Рилйшнз. Маълумотнома. Т.: Зар қалам, 2003. Б.77.

журналистдан кузатиш маҳорати, ташаббус, шижоат, кузатувчанлик, таваккалчилик талаб этилади.

Журналист текширувида журналист кутилмаган вазиятлар, ахборот олишда қийинчиликларга дуч келиши мумкин, шундан келиб чиқиб ахборот олишнинг усуллари бошқа жанрлардан фарқли ва ноодатий кўринишларда бўлади. Журналистнинг мақсади эса қай йўл билан бўлмасин, ҳақиқатни излаш ва кенг омма қаршисида акс эттириш. Ахборотни кўлга киритишнинг турли йўлларида фойдаланишнинг асосий мақсади ҳам, сабабчиси ҳам ҳақиқатни кўрсатиш бўлиб қолаверади.

Журналист текшируви ва унда ахборот олишнинг ҳуқуқий кафолатлари қонун билан белгиланган, журналист улар асосида ишлаш ваколати ва мажбуриятига эга. Шунингдек, журналистикада ҳақиқатни кўрсатиш қонунияти ҳам борки, оммавий ахборот воситалари ходимлари унга амал қилиш учун мавзу устида кўп меҳнат қиладилар, таваккал ишлатадилар, ҳаётларини таҳликага қўядилар. Журналистнинг билими эса муаммоларни енгувчи куч бўлиб ўзини ҳимоялашда ёрдам беради, жамиятдаги иллатлардан халос бўлишдаги бош омил бўлиб хизмат қилади.

“Хуррият” газетасининг 2011 йил 6 апрель сонида Маъмура Ёкубованинг “Либосга бурканган “бахт” сарлавҳали мақоласи эълон қилинади. Муаллиф ҳозирги кунда турмуш қуриш арафасида турган ёшларнинг дабдабага ўчлиги, қизлар ўта қиммат нархдаги келин либосларини танлашлари ва бунинг оқибатида бир қанча муаммолар, янги барпо этилаётган оилада келишмовчиликлар пайдо бўлгани ҳақида ёзган. Муаллиф ўзбек матбуотида бу мавзуда ёзилган бошқа мақолалардан фарқли ўлароқ, масаланинг маънавий-ахлоқий томонига аҳамият бериш билан чекланмасдан, Тошкент шаҳридаги бир нечта келин либослари салонини ўрганган, ундаги нарх-наво ва кийимларнинг қандайлиги

устидан кичик текширув ўтказган. Муаллиф “Сабрина”, “Шарм”, “Насиба” тўй либослари салоида бўлиб, у ерларда мавзуга доир маълумот олиш мақсадида ўзини журналист деб таништирмайди, мижоз ролини ўйнайди ва бу орқали аниқ нарх-навони билиб олишга муваффақ бўлади. Салонларда либосларни мақташлари, хориждан келирилганини таъкидлашлари, агар кийилмаган ва охирги модада бўлса нархи икки баробар қиммат бўлишини айтганларини ёзган. Журналист ҳар бир салонда келин куйлаклари нархини келтириб ўтади ва уларнинг жуда қимматлиги сарҳисоб қилади. Муаллиф мақола таъсирини кучайтииш мақсадида унга қаҳрамон киритади. Икки ёшнинг тўйдан олдин келин либоси танлаш масаласида ўрталарида низо чиққани, бу энди барпо этилаётган оила ришталарининг дарз кетишига сабаб бўлганини ёзади. Шунингдек, мавзунини ўзбек менталитети, тарихий ва замонавий кўринишлар билан боғлаган.

“Совершенно секретно” газетасининг 2010 йил 9-сонида Галина Сидорованинг “Юртимиз тутуни” (“И дым отечество”) сарлавҳали мақоласи чиққан бўлиб, унда мамлакатдаги ижтимоий ҳимоя аҳволи таҳлил этилган. Муаллиф сўзини онаси даволанган шифохонадаги шароитдан ҳикоя қилиш билан бошлайди. У ердаги ҳарорат қайдлари ўзгармаслиги, керакли техник асбобларнинг яхши ишламаслиги, аҳволи оғир беморларга зарур чоралар кўрилмаётгани мисоллар билан берилган. Муаллиф “Бизнинг хавфсизлигимизга ким жавоб беради, ким учун солиқ тўлаяпмиз?” саволини қўйиб, бошқа соҳалардаги ижтимоий ҳимоя аҳволига назар солишга ўтади. Хусусий уй-жой ширкатларида ёнғин хавфсизлиги чоралари қониқарли даражада эмаслиги, йўлаклар ёнғин ўчирувчи машиналар кириши учун тайёр эмаслигидан мисоллар келтиради. Мамлакатнинг бир қанча туманларида ўрмон ёнғинлари келиб чиққани, ўт ўчирувчи махсус хизматнинг фаолиятидаги сустликлар билан ёритилади. Бир туманда ёнғиндан зарар кўрган аҳоли компенсация пули

берилиши рад этилгани, бунга Фавқулудда вазиятлар вазирлигининг буйруғи воқеа содир бўлгандан икки кун кейин чиқарилгани баён этилиб, журналист “ёнғин эрта содир бўлган экан”, деб ўзининг кинояли баҳосини бериб кетади. Муаллиф муаммоларни санаб ўтар экан, “Бундан бош вазир хабардормикин?” саволини кўяди. Журналист муаммонинг юзага келиши ва илдиз отишига амалдорларнинг лоқайдлиги ва масъулиятсизлиги сабаб бўлаётганини айтиб, хулоса чиқаради. Журналист текшируви учун кўтарилган асосий мавзу ижтимоий ҳимоя эканлиги ва унда айнан ёнғин хавфсизлигидаги муаммолар кўтарилганлиги билан мамлакат миқёсида долзарб аҳамият касб этади ва аудиторияни қизиқтириши табиий.

“Хуррият” газетасининг 2010 йил 42-сонида журналист Амрулло Каримнинг “Фарзандларимиз китоб ўқияпти...” сарлавҳали мақоласи эълон қилинган. Унда муаллиф фарзандлари билан “Шарқ зиёкори” китоб дўконига ташриф буюргани, бир нечта болалар адабиётларини сотиб олганини ёзиб, “Давр” нашриёти томонидан чоп этилган китобларда учраган камчиликларни очиб беради. Журналист бир қанча болалар китобларининг номини кўрсатиб, улардаги хатоларни санаб ўтади. Китоб матнида йўл қўйилган лексик ва грамматик хатолар, бир сўзнинг турли ўринларда икки хил ёзилиши, шевага хос ва русча сўзларнинг ишлатилганини танқид остига олади. Журналист мавзунинг долзарблигини ёшлар мактабдан ташқари билим олиш учун ушбу китобларга мурожаат қилишлари, улар эса мактаб ўқувчилари саводхонлигига салбий таъсир кўрсатиши билан асослаган. Бу мақола журналистнинг шахсий ташаббуси билан ёзилганига кўра журналист текширувига яқин. Чунки муаллиф фарзандлари билан китоб дўконига бормасдан аввал бундай мақола ёзишни режалаштирмаган. Мавзу фавқулудда туғилган. Иккинчидан, унда кузатув ва фактлар уйғунлиги мавжуд. Лекин, агар мақолага тўлалигича журналист текшируви, деб қарайдиган бўлсак, масаланинг тагига етиш талабига жавоб бермайди.

Муаллиф муаммони кўрсатиш билан чегараланган. Мутасадди шахслар билан суҳбатлашмаган, нашриётга бориб ҳолатни ўрганмаган. Мақола долзарб муаммо кўтарилгани билан эътиборга лойиқ, аммо унда муаммо кўндаланг кўйилмагани, кириш қисми китобнинг аҳамиятига оид гаплар билан чўзилгани, сарлавҳанинг таъсирли эмаслиги билан хатолардан холи эмас.

Германиялик Гюнтер Вальраф замонавий Ғарб текширув журналистикасининг асосчиларидан бири. У журналист текширувига махфий кузатиш методини олиб кирди ва ўз тадқиқотларида бу усулдан самарали фойдаланди. 80-йилларда Вальраф турк ишчиси Али қиёфасида фабрикаларда 2-3 йил давомида ҳизмат қилди. Ғайри олмон фуқароларининг қандай оғир шароитларда меҳнат қилаётганини ўз кўзи билан кўрди. Журналист ўз таъбири билан айтганда, фақат 20-аср тарих китобларида учрайдиган ҳолатларга гувоҳ бўлган эди. Унинг ушбу мавзуда китоб ҳолида чоп этилган текширувлари Германияда катта сиёсий ўзгаришларга олиб келди¹.

Журналист текширувида касбни ўзгартириш – кўп баҳсларга сабаб бўлган масала. Журналистнинг вазифаси – холис, тўғри ахборотни етказиш. Касбни ўзгартиришда эса ишга маълум маънода ёлғон аралашади. Алдовга асосланиб олинган ахборотга аудитория ҳам ишонмай қўйиши, бу усулни иш услубига айлантириб олган журналист ўқувчилар кўз ўнгида ёлғончи сифатида гавдаланиб қолиши мумкин². Оммавий ахборот воситаларига оид қонунлар ва ахлоқий меъёрларда ахборотни ҳалол йўллар билан олиш таъкидланади. Журналист текширувида эса иш кўпинча яширин бўлади, ноқонунийликни фош

¹ Ёкубов С. Журналист текшируви. “Ўзбекистон матбуоти” журнали, 2004 йил, 3-сон.

² Мелибоев А. и др. Труд журналиста: профессионализм, творчество, мастерство. Национальный университет Узбекистана. Т.: 2002. С.102.

қилаётган журналистнинг ўзи қонун чегарасидан чиқади. Журналистлар бу ишларини “ёлғон орқали ҳақиқатга эришиш” деб оқлашлари мумкин.

Журналист иш жараёнида қонунларга асосланиб фаолият юритиши талаб этилиши табиий ҳол. Касбни ўзгартиришга эса “ноқонуний” эмас, “қонунда кўрсатилмаган” таърифини бериш афзалроқ. Бундан журналист ўз манфаати ёхуд ишини енгиллаштириш мақсадида фойдаланмайди, (аксинча бу мушкулроқ ҳамдир), ахборот олишнинг ноодатий усуллари асл ҳолатни аниқлаш ва ундан жамоатчиликни воқиф этиш, ҳақиқатни юзага чиқариш, бу орқали жамиятнинг иллатлардан тозалаш мақсадида амалга оширилади ва шу жиҳатдан самарали ҳисобланади. Шундан келиб чиқиб, касбини ўзгартириш ва ахборот олишнинг муаммони ўрганишга хизмат қилувчи бошқа ноодатий усуллари қонун билан кафолатланиши, бу ахлоқий меъёрларга қўшимча сифатида киритилиши мақсадга мувофиқ бўлар эди.

Журналист текширувида касбини ўзгартиришда психологик мезонлар янада яққол намоён бўлади. Чунки бунда журналистдан ўз касбий психологиясидан ташқари рол ўйнаётган бошқа шахс, бошқа касб руҳиятига киришиши ҳам талаб этилади. Иккисини тенг олиб бориш масъулияти юкланади. Барча ҳаракатлардан мақсад бир – асл ҳолатни аниқлаш ва жамоатчиликка етказиш. Бу мақсадни амалга ошириш йўлида журналистлар ноодатий усуллар ва мезонлардан фойдаланадилар.

2.3. Журналист текширувига бугунги кундаги муносабат, юзага келган вазиятнинг сабаб ва оқибатлари

Журналист текшируви – жамиятда ўз таъсири ва самарасини кўрсатадиган жанр. Ундаги журналист фаолияти ва ахборот олиш бошқа жанрлардан фарқли томонларга эга бўлгани учун ҳам журналист текшируви бир мунча мураккаб ҳисобланади. Иш жараёнида журналист бир қанча муаммоларга (ҳаётининг таҳликада эканлиги, норозиликлар туғилиш эҳтимоли, судларда ўзини ҳимоя қила олиш, етарлича вақт ва шароитга эҳтиёж сезиши каби) дуч келиши мумкинлиги сабабли текширув олиб бориш журналистикада долзарб ҳамда қийин вазифадир.

Аввало, бу жанрда ижод қилиш журналист учун айнаи вақтда муаммоли ва бир қадар хавотирли ҳисобланади. Маълумки, текширувда асосан ноқонуний хатти-ҳаракатлар, фирибгарлик ёки коррупция каби иллатлар фош этилади. Мақола чоп этилгач ёки чоп этилиши арафасида танқид остига олинган ташкилот, мансабдор шахслар муаллифга таҳдид уюштира бошлайдилар. Ҳозир жаҳон журналистикасида журналистлар ўлими жиддий муаммо сифатида ўрганилиш даражасига етиб қолди. Чунки ҳалок бўлаётган журналистлар сони йилдан-йилга ортиб бормоқда. Қурбонларнинг аксарияти эса, қайноқ нуқталардан, нотинч ҳудудлардан репортаж тайёрлаганлар эмас, айнан журналист текшируви олиб борганлардир. Журналист текшируви муаммоли ва қалтис иш бўлгани сабабли таҳририятда бундай ишларга малакали кадрлар жалб этилиши керак. Бир мавзу устида бир неча журналист ишлаши билан вақт ва маблағ масаласини осонлаштириш мумкин. Текширув ўтказиш, мавзунини тўлиқ ўрганиш ва очиқ бериш малакасини шакллантириш мақсадида журналист кадрларга эътибор бериш, уларнинг малакасини ошириш ва профессионал журналистларнинг моддий ва маънавий эҳтиёжини қондириш лозим.

Журналист шахсининг дахлсизлиги ва хавфсизлигини ҳуқуқий таъминлаш журналистика самарадорлигига ижобий таъсир кўрсатади.

Журналист текшируви мухбирлардан изланувчанлик, фаоллик ва билим талаб этгани ҳолда, текширув олиб борувчи мухбирлар иши етарлича шароит ва вақтга эҳтиёж сезади. Биргина текширув ишида фақатгина журналистнинг эмас, таҳририятнинг ҳам позициясини илғаш мумкин. Текширувдан мақсад ҳақиқатни юзага чиқариш экан, ундаги мавзунини ёритишда ҳам ҳолислик бўлиши, манфаат аралашмаслиги керак. Бу ҳар қандай пухта тайёрланган ишга ҳам путур етказиши. Журналист текшируви – мафкуравий ёки тижорий манфаатлардан холи жанр, у қайси бир давлат ёки шахслар буюртмасига кўра амалиётда қўлланиладиган бўлса, ўз аҳамиятини йўқотади.

Россиянинг журналистик текширувлар агентлиги раҳбари Андрей Константиновнинг айтишича, ҳозирда ҳақиқий журналистик текширувлар кам. “Журналист текшируви” номи остида ёки унга даъвогарлик қилиб ёзилаётган материалларнинг ҳаммаси ҳам мазкур жанр талабларига жавоб бермайди. Бу журналистик текширувни тушунчасини тўлиқ англаб етмаслик, нотўғри талқин қилиш, мутахассисларда соҳанинг ушбу йўналиши борасида билимлар етишмаслигини ортидан юзага келади¹.

Журналист текшируви таҳлилий жанр материаллари ичида ўзининг ноодатийлиги билан ажралиб туради. Унинг жамиятга фойдаси тенгсиз бўлишига қарамай, бир нечта бошқача характеристика ҳам берилган. Жумладан, баъзи ўринларда унга “қора пиар” деб ҳам қаралган. Мансабдор шахсларнинг қилмишлари ОАВ орқали фош этилганда, бу рақобатчиларнинг журналистга буюртмаси, “журналист текшируви” номи ниқоб, холос, деган тахминлар бўлган.

¹ www.evarist.narod.ru

Баъзи назариётчиларнинг фикрича, ҳар қандай тизимда оммавий ахборот воситалари сиёсий ва иқтисодий ҳокимиятнинг агенти ҳисобланади. Газета, журнал ва телерадиоэшиттиришлар мустақил эмас, гарчи улар мустақил куч сифатида майдонга чиқаётган бўлса ҳам. ОАВ ҳар доим уни молиявий таъминлаётган томон сиёсатига бўйсунди¹.

Журналистларга “тўртинчи ҳокимият” таърифидан ташқари “мустақил кузатувчи”, “жамият хизматчиси”, “ҳукумат оппоненти” нисбатлари ҳам берилган. Бу ОАВнинг жамият ҳаётидаги турли кучларга эгаллиги, турлича қизиқишларга хизмат қилишини кўрсатади. Журналистларнинг маълум бир гуруҳлар ёки сиёсий ҳаракатлар учун “агент” вазифасини бажаргани ҳам кузатилган². Аммо идеал ОАВнинг вазифаси инсон онгига қарор қабул қилиши осонлаштирадиган реал тасвирни чизиб бериш ҳисобланади.

2011 йил 29 январь куни Фуқаролик жамиятини ўрганиш институтида сиёсий партиялар газеталари мухбирлари, матбуот хизматлари мутахассислари, парламент депутатлари ва Олий Мажлис Қонунчилик палатаси аккредитациясидан ўтган журналистлар учун ўтказилган семинар-тренингда иштирокчи Беҳзод Шукуров журналистик текшируви алоҳида жанр эмас, чунки ҳар бир жанрда ҳам текширув олиб бориш мумкин. Уни журналист фаолиятининг танқидий қисми сифатида баҳолаш тўғрироқ бўлади, деб фикр билдирди. Баъзан биргина янгилик тайёрлаш учун ҳам текширув ўтказиш зарурати туғилишини ҳисобга олганда, мазкур фикрни қўллаб-қувватлаш мумкин. Лекин журналист текшируви жаҳон журналистикасида алоҳида жанр сифатида бўй кўрсатиб, ўзида бир қанча журналистларни ихтисослаштириб улгурди.

¹ Altshull J.H. Agents of Power: the role of the news media in human affairs. New York and London, Longman. 1984. E-book.

² И.Засурский. Масс медиа второй республики. 1999 г. Электронная книга.

Шунчаки бизда ҳозирча шаклланиб улгургани йўқ. Аникроғи, жанр даражасига кўтарилмади.

Бугунги кунда оммавий ахборот воситаларининг чин маънодаги “тўртинчи ҳокимият”га айлантириш жамиятда бир мунча мураккаб кечмоқда. Оммавий ахборот воситаси ўз позициясига эга бўлиши, журналистлар жамиятдаги турли хил иллатларни моҳирона очиб бериши, муаммони кўтариб чиқа олиши, бу мақомга эришиши борасидаги асосий шартлардан ҳисобланади. Журналистиканинг “тўртинчи ҳокимият” функциясининг бажариши қонунларнинг амал қилиш даражасини ўрганиш ва 3та ҳокимият фаолиятини таҳлилий танқидий ўрганишда кўринади. Бу эса журналист текширувининг асосий хусусиятларидан биридир. Зеро журналист текшируви одатда сир тутилаётган воқеалар, ноқонуний хатти-ҳаракатлар, амалдорларнинг ўз мансабини суиистеъмол қилиши устидан олиб борилади.

Матбуотда журналист текширувларининг тобора сийраклашиб кетаётганига сабаб нима? Бу борада турлича омилларни санашимиз мумкин. Улардан бири журналистикамиздаги раҳбар кадрларга қатъият ва журъатнинг етишмаслиги, ҳамон сақланиб қолаётган ички цензурадир. Журналистларда текширув олиб бориш иштиёқи ҳам, маҳорати ҳам мавжуд, фақат уни ривожлантириш ва рағбатлантириш йўқ. Бу масала эса раҳбарларга, жумладан, газета бош муҳаррирларига бориб тақалади. Чунки улар томонидан журналист текширувлари чоп этилишига кенг ўрин берилмайди. Бир-икки муаммоли мақола чиққанида, турли эътирозлар, босимлар ўтказилганидан чўчиб қолган раҳбар кейинги босқичда муросага ўтиб олади. Аудитория эса бундай мезонлардан хабардор бўлавермайди, яъни, матбуотда у кутган муаммоли масалалар ёритилмаслигида журналистни айблайди. Яна ўша-ўша журналист халқ кўз ўнгида хайбаракаллачи ва лаганбардор сифатида гавдаланиб қолаверади. Бош муҳаррир ҳам, муаллиф ҳам журналист текшируви газетада эълон

қилингандан кейин келиб чиққан эътирозлардан чўчиши керак эмас. Аксинча, эътирозни кутиши керак. Бу мақолада илгари сурилган танқидий фикрлар адресатга етиб борганидан, таъсир қилганидан, муаммо безътибор қолмаганидан дарак беради. Эътирозларга қарамасдан журналистик текширувни давом эттириш, тақиқларга бардош бериш эса кучли позиция ва қатъият талаб этади.

Хулоса

Президентимиз Ислом Каримов мамлакатимизда фуқароларнинг ахборот соҳасидаги ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлаш борасида амалга оширилган кенг кўламли ишларни танқидий баҳолаб, муҳим бир масалага эътибор қаратди. Бу оммавий ахборот воситалари ва давлат ҳокимияти органлари ўртасидаги муносабатларнинг устувор жиҳатларини тўғри белгилаш, жумладан, оммавий ахборот воситалари фаолияти устидан назорат қилишнинг иқтисодий механизмларини, ахборот манбаларининг ёпиқлигини, шунингдек, таҳририятларга ҳокимият органлари ва маъмурий тузилмалар томонидан бўлаётган маълум даражадаги босимларни бартараф қилиш билан боғлиқ муаммоли масалаларни ҳал этишдир¹.

Оммавий ахборот воситаларида, матбуотда танқидий мақолалар анча кам. Юртимизда қалам аҳлининг ижодини, ҳуқуқ ва бурчини ҳимоя қиладиган бир неча қонунлар қабул қилинган. Шундай экан, нега журналистлар ўз мажбуриятларини адо этишга журъат топа олмаяпти? Сабаби аён: гарчи цензура қонунан бекор қилинган бўлсада, аксарият журналистлар, айрим таҳририятларнинг раҳбарларида ҳанузгача ҳадиксираш сақланиб қолмоқда. Ёзувчи, шоирлар асарлари билан, рассомлар расмлари билан, санъаткор-қизиқчилар ичакузди чиқишлари билан, журналистлар эса ҳолисона танқидий мақолалари билан оммавий ахборот воситаларида кўп ва хўб чиқишлар қилишса, юксалиб бораётган

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси қўшма палаталарининг 2010 йил 12 ноябрдаги қўшма мажлисидаги “Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси” мавзuidaги маърузаси. “Халқ сўзи” газетаси, 2010 йил 13 ноябрь сони.

Ватанимизнинг гуркираб ўсишига муносиб ҳиссаларини қўшган бўлишади¹.

Журналист текшируви – кенг қамровли мавзу. Мазкур магистрлик диссертациясида журналист текширувида ахборот олишнинг психологик омиллари алоҳида ўрганилди ва асосий урғу суриштирувда журналист позицияси, одатий ва ноодатий, қонуний ва баъзан қонунда кўрсатилмаган йўллар билан, касбини ўзгартириб маълумот олишига қаратилди. Журналистика амалиётида текширувлар қандай олиб борилгани Ўзбекистон ва Россия матбуоти (“Хуррият” ва “Совершенно секретно” газеталарининг 2010-2011 йилги сонлари) асосида таҳлил қилинди. Бундан ташқари, хориж, жумладан, Англия, АҚШ, Австралия журналистикасидаги мавзуга оид жиҳатларга назар ташланди.

Ахборот олишга оид қонунлар ҳақида сўз борганда Ўзбекистон Республикаси ва бир қанча чет мамлакатлар (Швеция, Германия, Россия, МДХ давлатлари) қонунчилигига мурожаат этилди. Тадқиқот давомида асосан матбуотдаги текширувлар талқин ва таҳлил қилинган, лекин баъзи ўринларда мавзуга мослиги нуктаи назаридан телевидение, радио, Интернетдаги суриштирувлар ҳақида ҳам фактлар мавжуд.

Магистрлик диссертацияси доирасида журналист психологияси ва позицияси бошқа жанр материалларидан кўра яққол кўзга ташланиши, ноодатий усуллар билан ахборот олиш ҳолатлари ва журналистнинг касбий маҳорати ҳақида маълумот берилди. Хорижий ва миллий журналистикада журналист текширувининг ўрни, журналист фаолият асносида назарда тутиши керак бўлган талаблар, ахлоқий ва психологик мезонлар ҳақида сўз юритилди. Ўз навбатида, журналист текшируви мавзу ва ёзилиш услуби жиҳатидан аввалгиларидан фарқлиликни касб этгани баён қилиниб, баъзи текширувларнинг бошқа жанр материаллари

¹ Мирзааҳмедов К. “Журналист текширувчими?” “Хуррият” газетаси, 2010 йил, 14-сон.

билан ўхшаш томонлари кўриб чиқилди. Назарий маълумотлар билан биргаликда газеталардан амалий мисоллар келтиришга кенг ўрин ажратдик, шунингдек, таниқли назарийчилар фикридан иқтибослар тақдим этилди.

Магистрлик диссертацияси юзасидан ўрганиш учун танлаб олинган икки газета: “Ўзбекистон” ва “Совершенно секретно” газеталари мухбирлари томонидан ўтказилган, 2010-2011 йилларда газета юзини кўрган текширув мақолалари таҳлил этилди. Уларда муаммонинг очиб берилиши масаласига тўхталинди, мақолада муаммоли савол қўйиш ва мавзу қай йўсинда ёритилиши нуқтаи назаридан журналист позицияси ўрганилди. Шунингдек, касбини ўзгартириб, журналистлигини сездирмай ахборот олиш усулига бўлган қарашлар, унинг самарасига алоҳида аҳамият қаратилиб, касбини ўзгартирган журналистлар ва уларнинг ишлари хусусида мисоллар келтирилди. Журналистик текширувларнинг замонавий журналистикада ўз ўрнини топиши, матбуотда етакчи жанрга айланиши йўлидаги муаммолар, таҳририятларда ўрнашиб қолган ички цензура борасида фикрлар билдирилди.

Журналист текширувининг жамоатчилик фикрини ўрганиш, инсонларда фуқаролик позициясини шакллантириш, касбий нуқтаи назардан олганда эса, сўз эркинлигини намоён этиш ва инсонларда оммавий ахборот воситаларига нисбатан ишонч уйғотишда хиссаси катта. Лекин унга бўлган муносабат ҳар доим ҳам ижобий эмас. Журналист текширувларига таҳририятлар томонидан кенг йўл берилмаслигини юқорида ҳам таъкидладик. Мазкур жанрга аввалида “журналист текшируви” номи берилишига қарамай, бир неча вақт ўтиб “журналист суриштируви” тарзидаги ўзгарган истилоҳи кириб келди. Бу бир қадам орқага чекиниш ва юмшатишга ўхшаб кўринади. Шунингдек, матбуот саҳифаларидан алоҳида ажратилган “Журналистик текширув” рукни ўз ўзидан йўқола бошлади. Гарчи материаллар журналист текширувини

ўзида мужассамлаштирган бўлса ҳам, улар “Кузатув”, “Таҳлил”, “Аҳвол” деб номланадиган бўлиб қолди. Миллий қонунчилигимиздаги икки қонун – “Оммавий ахборот воситалари тўғрисида” ва “Журналистик фаолиятни ҳимоя қилиш тўғрисида”ги Қонунларда журналист текшируви ўтказиш қонунан кафолатланган эди. Лекин “Оммавий ахборот воситалари тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонунининг 2007 йилдаги янги таҳририда журналист текширувини ифодаловчи модда негадир олиб ташланди.

Мазкур мавзу магистрлик диссертацияси даражасида ўрганилиб, қуйидагича хулосалар чиқарилди:

1. Журналистнинг ахборот билан ишлаш ва текширув олиб бориши жараёнида ўзига хос психологик омиллар юзага келади.
2. Журналист текширувида касбини ўзгартириш жаҳон ва ўзбек журналистикаси амалиётида кузатилган ҳолат, ахборот олишда қўлланиладиган самарали усул.
3. Журналист текширувига ихтисослашган журналистдан билим ва малакадан ташқари касбий маҳорат ва ижодий қобилият талаб этилади.
4. Журналист текшируви давлат ва жамиятдаги муаммоли масалаларни олиб чиқишда асосий кўмакчи вазифасини ўтайди.
5. Матбуотда маълум жиҳатлари билан текширув аҳамиятини касб этувчи материаллар мавжуд, аммо уларнинг барчасини текширув деб бўлмайди.
6. Журналист текшируви жанрининг тез суръатларда ривожланмаётганига таҳририятлардаги ички цензура, раҳбар кадрларнинг чекловлари ва мухбирларнинг қатъий позицияга эга эмаслиги сабаб бўлмоқда.

Хулосалардан келиб чиқиб, замонавий журналистикадаги текширув жанрининг ривожланиши ва жамиятда ижобий самара кўрсатиши учун қуйидаги таклифларни билдириш жоиздир.

1. Журналист текширувида психологик жиҳатларни ўргатувчи ўқув курслар, тадқиқот ишлари ва илмий адабиётларни кўпайтириш зарур.
2. Матбуотнинг журналистик текширувлар ўтказиш ва чоп этишга кенг йўл очиши, раҳбар кадрлар ва мухбирларда янгича фикрлашни шакллантириш устида ишлаш мақсадга мувофиқ.
3. Танқид остига олинadиган мутасадди ташкилотларнинг тазйиқига қарши ҳимояни шакллантириш. Матбуот ишига ташқи аралашувларнинг кириб келишига йўл қўймаслик.
4. Журналист текширувида самарадорликка эришиш мақсадида хорижий тажрибани ўрганиш, уни миллий журналистикамиз мезонларига мослаштириш.

Магистрлик диссертациясида журналист текшируви ва унда ахборот билан ишлашнинг психологик жиҳатлари мавзу қилиб олиниб, журналистнинг иш жараёнидаги позицияси, муносабати, ишни ташкил этишдаги маҳорати, замонавий журналистикада ушбу жанрининг кўринишлари ва муаммолари ўрганилди. Унда журналист текширувининг аҳамиятини очиб бериш ва хориж матбуотидаги текширувлар билан қиёсий ўрганиш орқали миллий матбуотимиздаги мазкур йўналишда кўзга ташланаётган камчиликларни кўрсатиб беришга ҳаракат қилдик. Зеро, оммавий ахборот воситалари жамиятда ўзининг муҳим ўрнига эга, фуқаролик жамиятини барпо этиш, жамоатчилик фикрини шакллантириш йўлида демократик журналистика ҳамда профессионал журналистлар асосий куч бўлиб хизмат қилади.

Адабиётлар рўйхати

Ўзбек тилидаги адабиётлар:

1. Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси. 1948 . Инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги Халқаро билл. -Т.: “Адолат”, 1992.
2. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. -Т.: “Ўзбекистон”, 2005.
3. Ўзбекистон Республикасининг “Оммавий ахборот воситалари тўғрисида”ги Қонуни (янги таҳрири). 2007. “Ўзбекистон матбуоти” журнали, 2007 йил, 1-сон.
4. Ўзбекистон Республикасининг “Ахборот эркинлиги принциплари ва кафолатлари тўғрисида”ги Қонуни. 2002. Раззоқов Ж. Тўртинчи ҳокимият. -Т.: “Меҳнат”, 2003.
5. Ўзбекистон Республикасининг “Журналистлик фаолиятини ҳимоя қилиш тўғрисида”ги Қонуни. 1997. Раззоқов Ж. Тўртинчи ҳокимият. -Т.: “Меҳнат”, 2003.
6. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. -Т.: “Ўзбекистон”, 1997.
7. Каримов И.А. Энг асосий мезон – ҳаёт ҳақиқатини акс эттириш. -Т.: “Ўзбекистон”, 2009.
8. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис палаталарининг 2010 йил 12 ноябрдаги кўшма мажлисидаги “Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси” мавзuidaги маърузаси. “Халқ сўзи” газетаси, 2010 йил, 13 ноябрь сони.

9. Ўзбекистон нодавлат электрон оммавий ахборот воситалари миллий ассоциацияси Хартияси ва Ахлоқ кодекси. www.naesmi.uz
10. Аҳмедова М. Журналистика ва психология. Т.: Шарқ, 2010.
11. Бобожонов Қ. Журналистик суриштирув: қисқача таъриф ва тавсиялар. -Т.: Уруш ва тинчликни ёритиш институти, 2002.
12. Бобожонов Қ. Профессионал маҳорат сари тўрт қадам. -Т.: Уруш ва тинчликни ёритиш институти, 2002.
13. Дўстмуҳаммад Х.. “Журналистнинг касб одоби муаммолари: назарий-методологик таҳлил (Монография) Т.: - 2007. “Янги аср авлоди”.
14. Ирназаров Қ., Маматова Ё. Репортёрлик фаолиятининг назарияси ва амалиёти. -Т.: Ўзбекистон Миллий Университети, 2001.
15. Нестернеко Ф. Луғат: Журналистика. Реклама. Паблик Рилейшнз. Маълумотнома. -Т.: “Зар қалам”, 2003.
16. Сулаймонов И. Мен - журналистман. Т.: 2001. “Шарқ” нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси бош таҳририяти.
17. Фихтелиус Э. Журналистиканинг 10 қоидаси. -Т.: “Шарқ” нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси, 2002.
18. Худойкулов М. Матбуот ва жамият. Т.: 1976. “Ўзбекистон” нашриёти
19. Қосимова Н. ва бошқалар. Босма оммавий ахборот воситалари учун қўлланма. -Т.: Ўзбекистон мустақил босма оммавий ахборот воситалари ва ахборот агентликларини қўллаб-қувватлаш ва ривожлантириш жамоат фонди, 2008.

Чет тилидаги адабиётлар:

1. Аграновский В. Вторая Древнейшая. (Электронная книга).
2. Актуальные вопросы развития партийной прессы Узбекистана. 3-й выпуск. Институт по изучению гражданского общества.
3. Волков А. И. Опасная профессия. -М.: 1995-1997.
4. Засурский И. Масс-медиа второй республики. 1999 г. Электронная книга.
5. Корконосенко С.Г. Основы творческой деятельности журналиста. -СПб.: “Знание”, 2000.
6. Мелибоев А. и др. Труд журналиста: профессионализм, творчество, мастерство. -Т.: Национальный университет Узбекистана, 2002.
7. Мухаммад Аль-Бухари. Проблемы международного обмена информацией в условиях современных международных отношений. -Т.: “Босма”, 2004.
8. Пронина Е. Материалы секции «Медиапсихология» международной научно-практической конференции «Журналистика в 2000 году: Реалии и прогнозы развития». Москва, МГУ, 2001. (Электронная книга)
9. Рошин С. Психология и журналистика. М.: “Наука”, 1989.
10. Рэндалл Д. Универсальный журналист. Алматы. 1996. Центральноазиатская школа молодых журналистов
11. Херманн М. Средства массовой информации в Федеративной Республике Германии. -Г.: “Коллоквиун”, 1996.
12. Altshull J.H. Agents of Power: the role of the news media in human affairs. New York and London, Longman. 1984. E book.
13. Steiger P. Attacks on the press in 2005. New York.: Committee to protect journalists, 2006.

14. Dolan T., Whitehouse M. Media sustainability index 2004. Washington.: The development of Sustainable Independent Media in Europe and Eurasia, 2005.

Даврий нашрлар:

1. “Хуррият” газетаси, 2010 йил 9, 14, 20, 27, 30, 32, 42 сонлари; 2011 йил 4, 6, 9, 10, 31, сонлари
2. “Совершенно секретно” газетаси, 2010 йил 1, 2, 5, 8, 9 сонлари; 2011 йил, 4, 6, сонлари
3. “Адолат” газетаси, 2011 йил 11, 15 сонлари
4. “Миллий тикланиш” газетаси, 2011 йил 2 сон
5. “Инсон ва қонун” газетаси, 2011 йил 12 сон
6. “Правда Востока” газетаси, 2011 йил, 46 сон
7. “Туркистон” газетаси, 2011 йил, 26 сон.
8. “Халқ сўзи” газетаси 2011 йил 23, 59 сонлари
9. “Ўзбекистон овози” газетаси. 2010 йил 20, 27, 2011-йил, 16, 43 сон,
10. “Ўзбекистон матбуоти” журнали, 2004 йил, 3 сон.
11. “Media emerging” журнали. 2006 йил, март сони

Фойдаланилган сайтлар:

1. www.uza.uz
2. www.naesmi.uz
3. www.mmf.uz
4. www.gazeta.ru
5. www.sovsekretno.ru
6. www.revolution.allbest.ru
7. www.evarist.narod.ru
8. www.wikipedia.org
9. www.wan-press.org
10. www.muckraker.org
11. www.bbcuzbek.com